

A nyelvtani nem kialakulása*

1. A nyelvtani nem (genus) kategóriája egyike a nyelvtudomány mindmáig megoldatlan talányainak. Nemcsak kialakulásának körülményei, hanem egy adott nyelvrendszeren belüli funkciója és általában meghatározása tekintetében sem jött létre a kutatók közt véleményazonosság. A tisztázandó kérdések többsége azonban a genus keletkezésével kapcsolatos. Ez az a láncszem, ahonnan elindulva a többi probléma megoldásához is közelebb lehet jutni.

A genus kérdéseivel általános nyelvészeti szempontból mindazok foglalkoztak, akiknek valami részük volt e tudomány szak épületének létrehozásában: BOPP, GRIMM, PAUL, WUNDT, BRUGMANN, MEILLET, JESPERSEN, VENDRYES és mások.** Ezenkívül számos monográfia jelent meg e tárgyban más szerzőktől is.

VAN ROYEN ismerteti és részben bírálja a görög filozófusoktól 1929-ig e tárgyban megjelent nézeteket és megnyilatkozásokat.

Ha e sajátos kérdéscsoporthoz hozzá akarunk szólni, mindenekelőtt a genus fogalmát kell a már eleve más jellegű problémáktól elhatárolni. Egyes kutatók (W. SCHMIDT, BUBRICH, HENNING, VELTEN, HJELMSLEV stb.) a nyelvtani nem jelenségei közé sorolják azt az esetet is, amikor valamely névmás alakjainak lexikális különbsége utal a természetes nem (férfi—nő), illetve az élő—élettelen (ki—mi) különbségére. E felfogás szerint genus-különbség áll fent a mai angol nyelv személyes névmása e. sz. 3. személyében (*he, she, it*), és a finnugor nyelvek kérdő, illetve vonatkozó névmásainak alakjai közt (magy. *ki—mi*, finn *kuka—mikä*).

Ezzel szemben a genus lényegét helyesebben fogja fel az a nézet, amely a nyelvtani egyeztetést tartja a kategória kritériumának. Ennek értelmében valamely szinkronikus rendszerben a genus kategóriája csak akkor létezik, ha valamilyen változó genusú (másképpen: nyelvtani nemű) mondatrész (szófajlag: melléknév, névmás, számnév, igenév, ige) többalakú paradigmarendszerének egyik tagja egyezik valamilyen más, egyetlen paradigma-rendszerrel bíró, állandó genusú mondatrészszel (szófajlag: általában főnév). A változó nemű szófajok azon tulajdonságát, hogy több alakjuk van, motiónak (megoszlás) nevezzük (ném. *guter Vater—gute Mutter—gutes Kind*; or. *xopouuñ omeu—xopouua matu—xopouee ouma*.) A genus tehát olyan nyelvtani kategória, amely meghatározott szintagmatikus kapcsolatok (főképp alany—állítmány, illetve jelző—jelzett szó) tagjain létrejött morfológikus jegyekben nyilvánul meg. Ez azonban a kapcsolat funkciója szempontjából semmiféle

* A kérdés rövid összefoglalását l. Magyar Tudomány 1958 : 169—82.

** Az idézett irodalom bibliográfiai adatait a tanulmány végén közlöm.

jelentéstöbblettel nem jár. A genus alaktani sajátságokon nyugvó szintaktikai jelenség.

STEINTHAL az elsők közt foglal állást amellett, hogy a genus lényege a nyelvtani egyeztetésben nyilvánul meg. Ő azonban az egyeztetést indogermán anyagból kiindulva csak a jelző—jelzett szó viszonyára nézve látja indokoltnak, az alany—állítmány tekintetében fölösleges, sőt nyűgös járuléknak tartja (384—90).

Meghatározásunk értelmében a csak egyes szavak lexikális különbségén (heteronymia) nyugvó szemantikai megkülönböztetés (*ki—mi, tanító—tanítónő*) nem generikus jelenség. A fenti definíció persze csak szinkronikus szempontból érvényes. Történetileg, mint látni fogjuk, igen sokféle, esetleg lexiko-grammatikai összefüggésből is keletkezhetik genuskülönbség.

2. A genus kialakulásának problémájához közelebb kerülünk, ha röviden áttekintjük a kérdés történetét. Csak a legfontosabb elméletekkel foglalkozunk, mert ezek köré csoportosul a többi is. Éppen ezért áttekintésünk során a sorrendet nem az időrendiség, hanem az egyes elméletek tartalmi összefüggése fogja megszabni.

VAN ROYEN említett munkájában rendszeresen és részletesen, általában időrendi sorrendben taglálja a kérdés történetét.

A görög és latin nyelvfilozófia a genus megítélése tekintetében két táborra oszlott. Az egyik szerint a genus csak tartalom nélküli nyelvtani forma, a másik szerint a természetes nem visszatükrözője. Igen jellegzetes, hogy a modern nyelvtudomány kezdeteitől fogva ugyanezt a két felfogást találjuk meg a kategória eredetéről szóló elméletekben is.

A modern európai nyelvek nyelvtanításának hőskorában még büszkeséggel fedez fel a genuskülönbséget, vagy még inkább azt, hogy a klasszikus nyelvekhez hasonlóan a szóban forgó nyelvben három nem is kimutatható. Az antropológus eszméjétől áthatva ésszerűnek és éppen ezért nagy-szerűnek érzik, hogy a természetes nem különbsége ilyen finom nyelvtani eszköz nélkül kifejezhető a nyelvben, s hogy a semlegesnimmel még a természetes nem szempontjából közömbös fogalmak is különválaszthatók. ADELUNG és BERDER nyomán még BOPP (135) és GRIMM (311 k.) is a természetes nem visszatükröződésének tartotta a genust. Mindazonáltal a kutatók, főleg

GRIMM, rámutattak, hogy a kezdeti állapotot a nyelvtörténet alaposan megváltoztatta. A nyelvtanítók később egyre inkább hangsúlyozták, hogy az eredeti „logikus rend” zűrzavarrá fajult. Meglátták, hogy a hímmel nem lehet mindig a férfit vagy a hímeket kifejezni, a nőnimmel sem mindig a nőt vagy a nőtényt, sőt a két nem mindegyike a másik természetes nemhez tartozó fogalom nyelvi formájává is válhat. Így a *der Hase* nemcsak a nyúl hímjét, hanem a nőtényt is jelölheti, a *die Maus* ugyancsak nem elsősorban az eger nőtényét jelenti, hanem éppen úgy a hímeket is. Ez a jelenség az ún. epikoiné.

A *la sentinelle* a franciában az őrt jelenti, aki általában férfi szokott lenni, az e fogalmat kifejező főnév mégis nőnemű. Sőt a nőt jelentő *das Weib* a németben semlegesnemű, hasonlóképpen az a *das Frauenzimmer* is. A példák tömegét lehetne még idézni erre a jelenségre valamennyi nyelvből, ahol a genus kategóriája megvan.

Azt is észrevették, hogy nem számítva azon szavakat, amelyeknek jelentése valamennyire összefügg a természetes nem fogalmával, az e tekintetben közömbös szavak ezrei teljesen indokolatlanul tartoznak az egyik vagy a

másik nemhez. Sőt a logikai rendszertelenség még szembeötlőbb, ha figyelembe vesszük, hogy nincs két olyan nyelv, melynek szóállománya a genus szempontjából egybevágóan csoportosulna. Az egyik nyelv nőnemben ragozza azt a főnevet, amely a másokban hímnemű vagy semlegesnemű és viszont. Pl. a németben a hold (*der Mond*) neve hímnemű, de a franciában (*la lune*) nőnemű.

De a természetes és a nyelvtani nem összefüggése szempontjából leginkább az tűnik fel, hogy a femininum és a masculinum nyelvtani ellentétét nem mindig használják fel éppen a férfi és a nő vagy a hím és a nőtény fogalmának kifejezésére, hanem ehelyett más eszközökhöz folyamodnak. Általában lexikálisan, azaz szókülönbséggel (heteronymia) oldják meg a kérdést: ném. *der Hengst* 'csődör' — *die Stute* 'kanca'; or. *бык* 'bika' — *корова* 'tehén'.

Ezzel kapcsolatban egyéb rendellenességek is mutatkoznak. A *médecin* főnév a franciában hímnemű. Férfiorvost éppen úgy jelenthet, mint orvosnőt. Amikor azonban kifejezetten orvosnőről van szó, a francia nehézkes módon összetétellel oldja meg a problémát: *femme-médecin*. Ha ugyanis a *médecin* szót nyelvtani eszközökkel nőnemben használja (*médecine*), az nem orvosnőt, hanem orvostudományt jelent. Vannak esetek, amidőn az ilyen fajta módszer nem okozna jelentésszerű nehézségeket, mégsem szokásos. Például az *éléphant* szó nőtényét lehetne *éléphante*-nak mondani, hiszen a francia nyelv alaktani szabályaival ez összeférne, azonban ilyen szó még sincs az irodalmi nyelvben, mert a nőtényelefánt neve *éléphant femelle*.

Ugyancsak a genus és sexus diszharmóniájára mutat a genus commune jelensége. Ez abban áll, hogy valamely személyt jelentő főnév lehet hímnemű és nőnemű egyaránt attól függően, hogy férfire vagy nőre vonatkozik-e, pl. lat. *agricola*, *advena*; gör. *ἄιδός*, *τιμορός*; óegyh. *gostь*; or. *бродяга*, *растеряха*.

A genus és sexus összefüggéseire és eltéréseire vonatkozóan lásd VENDRYES (108–10), különösen a görögre és latinra WACKERNAGEL (9–53), a franciára TAPPOLET.

Amint látjuk, a nyelvtani nemet ismerő nyelvek a genus adta lehetőségeket sokszor nem használják ki, és a sexus kifejezését éppen úgy lexikális eszközökkel oldják meg, mint a genus kategóriáját nem ismerő nyelvek (pl. magy. *férfi*—*nő*, *bika*—*tehén*, *orvos*—*orvosnő*, *elefánt*—*nőtényelefánt*). Amint BRUGMANN (Nominalgeschlecht) szellemesen kifejti, éppen ez a körülmény a bizonyítéka annak, hogy a genus nem a sexus nyelvtani visszatükröződése, és nem keletkezhetett olyan módon, hogy a primitív társadalom a maga nyelvébe is átvitte azt, amit társadalmában és a mindennapi életben fontos különbségként tartott számon: az élőlények nemi különbségét. Ha ez így lett volna, akkor éppen ott, ahol erre a legtöbb lehetőség kínálkozott, a különböző nemű emberek és állatok elnevezésénél, következetesen alkalmazta volna.

Mindezek az ellentmondások, a logikus renddel össze nem függő, önkényesnek látszó mozzanatok — nem is szólva arról a bírálatról, amelyet a filozófia oldaláról a logikusok gyakoroltak a nyelvvel kapcsolatban — egyes nyelvészeket a korábbiak ellentétes értékelésre készítettek. Ezek úgy vélték, hogy a genus kategóriája egyáltalában nem olyan ésszerű jelenség, amelyre a német, francia, olasz stb. büszke lehetne, hanem ellenkezőleg, hátrányos, nehézkes, bonyolult, tartalom nélküli, a kifejezőmód egyszerűségét hátráltató nyűg. GABELENTZ (235) írja: „Das grammatische Geschlecht bringt es weiter mit sich, dass wir Deutschen nie eine Frauenperson als einen Men-

sehen und nicht leicht einen Mann als eine Person bezeichnen." JESPERSEN (347) több hasonló véleményt és néhány igen jellegzetes példát említ meg. Pl. a franciában a „személy” fogalmát jelentő *personne* szó nőnemű, de ha férfira vonatkozik, hímnemű egyezés kívántatik: *les personnes que vous attendiez sont tous logés ici*. Vagy milyen körülményes a németben ez a mondat: *Was Maria und Fritz so zueinander zog, war, dass jeder von ihnen am anderen sah, wie er unglücklich war*. (Vö. még BUDENZ nézetét, amelyre később visszatérünk.)

3. A genus jelenségei tehát az elemző és kritikai vizsgálatok alkalmával sokrétű, bonyolult és a többi nyelvtani kategóriától igen eltérő jellegzetességeket mutattak. Még több fejtörést okozott a különleges kategória eredetének problémája.

Az erre vonatkozó elméleteket tartalmuk szempontjából két nagy csoportra oszthatjuk. Az elsőbe, amely egyúttal időrendben is a legelső, a természetes nem visszatükröződéséről szóló felfogások tartoznak. Fő képviselői: BOPP, GRIMM, WUNDT, W. SCHMIDT, PAUL, HENNING, GRASSERIE, G. H. MÜLLER, SPECHT, HIRT, VENDRYES stb. A második csoportba azok az elméletek sorolhatók, amelyek elvetik a természetes nemből való kiindulás gondolatát, és más, nyelvtani, a nyelv belső törvényeiben rejlő okokkal próbálják a kérdés nyitját megtalálni. Ide tartoznak BRUGMANN, MEILLET, LOHMANN, GÜNTERT, VELTEN, WESTERMANN, VAILLANT, MARTINET stb. E két nézet között nincsen mindig éles határ. Nem ritka, hogy az egyik vagy másik felfogás híve nem tudta következetesen végigvinni álláspontját, azaz a természetes nem elméletének hatásától gyakran nem tudtak teljesen megszabadulni még azok sem, akik szakítani akartak vele, és annak javára több-kevesebb engedelményt tettek. Vegyes jellegűnek tekinthető MEILLET, GÜNTERT, LOHMANN, PAUL, HENNING, G. H. MÜLLER, SPECHT, HIRT nézete.

Az elméletek kiterjedési köre tekintetében ismét két nagy csoportot találunk. Az időben is első csoportba azok a nézetek tartoznak, amelyek általános nyelvészeti érvényűek, a megoldást egyetemesen a világ valamennyi nyelvére vagy nyelvcsaládjára vonatkoztatják még akkor is, ha bizonyító anyaguk csak egy vagy mindössze néhány nyelvcsaládból van véve. Ilyen WUNDT, W. SCHMIDT, PAUL, HENNING, G. H. MÜLLER, GRASSERIE, GÜNTERT, VELTEN, MEINHOF stb. elmélete. A második csoportba foglalhatók azok a kutatók, akik a problémát csupán egy nyelvcsaládon belül kívánják megoldani. Ezek általános nyelvészeti igénnyel általában nem is lépnek fel, munkájuknak azonban ilyen vonatkozása is van egyrészt az elmélet jelentősége, másrészt éppen módszertani útmutatásuk miatt. Köztük a legfontosabbak BRUGMANN, MEILLET, HIRT, VAILLANT, MARTINET, WESTERMANN munkái.

Mindkét csoporton belül számos olyan felfogás akad, amelyen végigvonul a névmásnak mint a genus kifejlődését elindító szófajnak a motívuma, bár más-más úton, más-más indokokkal próbálják a kiindulást ide visszavezetni. Mindezek az elméletek végeredményben BOPP gondolataira mennek vissza. BOPP az indogermán suffixumokat általában a névmás, főleg a mutatónévmás agglutinációjából próbálja levezetni. E nézet főbb képviselői: STEINTHAL, PAUL, G. H. MÜLLER, SPECHT, HIRT, MARTINET.

A magunk részéről, mint később kifejtjük, elvetjük a természetes nem visszatükröződéséről szóló gondolatot, és az ezt tagadók táborához csatlakozunk. Ugyanakkor azt is tagadjuk, hogy a probléma megoldása egységes okokra vezethető vissza a világ valamennyi nyelvcsaládjában.

4. A fontosabb elméleteket áttekintve először a természetes nem elméletének bírálatával foglalkozunk. A szóban forgó felfogás szerint a gondolkodás nyelvi kategóriát létesített az élőlények nemi különbségéből. A semlegesnem pedig azon fogalmak csoportosítására szolgál, amelyek a sexusszal semmiféle összefüggésben sem állnak. Azt a „zürzavart”, amelyről az elébb megemlékeztünk, úgy magyarázták, hogy a nyelvtörténeti fejlődés a kezdetben feltételezett rendet a hangváltozások és az analógia ereje útján megbontotta.

E felfogást az indogermán nyelvekre alapozták, de e nyelvcsalád körét átlépve még bonyolultabb összefüggésekre bukkantak a kutatók. A hamiszonem nyelvekben a hímnem és nőnem megkülönböztetése ugyan nagyjából azonosnak látszott az indogermán genuskülönbséggel, de a kaukázusi nyelvek jelenségeire a hímnem, nőnem és semlegesnem sémáját sehogyan sem lehetett ráerőltetni. Nehézséget jelentettek a dravida nyelvek is, mert egyikben-másikban a három nem különbsége fennáll ugyan, mégis jelentékeny eltérés mutatkozik bennük az indogermánhoz képest. Ugyancsak egészen sajtáságos képet mutatnak azok az amerikai indián nyelvek, amelyekben főleg az élő-élettelenséget megkülönböztető kategória alakult ki. Ezek sem az indogermánval, sem más nyelvcsaládokkal nem mutattak hasonlóságot. Végül a legtöbb problémát az ausztráliai és az afrikai, főleg bantu nyelvek jelenségei okozták. Az ausztráliai nyelvekben a nemek száma 2 és 9 között váltakozik, a bantu nyelvekben pedig egyes kutatók 21 nemet különböztetnek meg.

Néhányan, pl. MEINHOF, DEŠERIJEV, kétségesnek tartják, vajon lehet-e ilyen sokrétű, egymással kevés közös vonásban megegyező jelenségeket egy kalap alá véve a genus kategóriájában összefoglalni. A háromnál jóval több nemet számláló nyelvekben jelenleg is nem genusról, hanem névszói osztályokról (Nominalklassen) beszélünk. Mindazonáltal az általános nyelvészet hamarosan felismerte, és a kételkedők ellenére ma is azt vallja, hogy a szóban forgó jelenségek közös vonásai, vagyis az a tulajdonságuk, hogy bizonyos mondatrészek más mondatrészekkel alakilag egyeztetve vannak, e jelenségek lényegét alkotják, s éppen ezért a genus kategóriájának fogalomkörébe tartoznak.

Az indogermán nyelvek köréből kilépve kétségtelenné vált, hogy a genus kialakulásáról vallott eredeti elképzelések sem más nyelvcsaládok szempontjából, sem általános vonatkozásban nem tarthatók fent, tehát a kategória keletkezését nem lehet a természetes nem visszatükröződéssel megmagyarázni. Több nyelvcsaládban ugyanis a természetes nem nyelvtani megkülönböztetése vagy egyáltalában nem mutatható ki, vagy teljesen háttérbe szorulva jelentkezik a sokosztályú rendszerben. Igen jellemző, hogy a bantu nyelvek nagyszámú névszói osztálya még annyira sem használja fel a genus jellegű kategóriát a természetes nem kifejezésére, mint az indogermán nyelvek, hanem helyette összetételt vagy heteronymiát alkalmaz. Így a lamba nyelvben a kakas neve *kombolwe*, a tyúké *inseke*, a koongo nyelvben a fiatalembert a *(di)toko* szó jelenti, a fiatal lányt *nduumba*, a sotho nyelvben a királyt a *mofuma* a szó, a királynét a *mofuma-hali* jelenti stb. (Lásd MEILLET—COHEN 867.)

Miután a genus kategóriájának szélesebb körű vizsgálatánál az indogermán nyelvcsaládra alkalmazott eredeti elképzelések nem bizonyultak helytállóknak, új megoldáshoz kellett folyamodni. WUNDT (19—24) vállalkozott erre a feladatra. Kiszélesítette a természetes nem tartalmi körét, hogy abba

a kívülrekedt jelenségek beleférjenek. Megpróbálta csoportosítani a nemeket és névszói osztályokat az odatartozó főnevek jelentései alapján. Az így létrejött csoportok WUNDT szerint megegyeznek azzal a csoportosítással, ahogyan a primitív társadalom a világ általa ismert jelenségeit, tehát élőlényeket, tárgyakat, természeti jelenségeket stb. bizonyos nagyság vagy fontossági elv alapján értékük szerint rendezte. Ez az értékmegkülönböztetés (Wertunterscheidung) volt WUNDT szerint a fogalmakat jelentő szavak csoportosításának alapja is. A genus tehát nem más, mint az értékmegkülönböztetés visszatükröződése. WUNDT az értékmegkülönböztetés alábbi típusait sorolja fel:

1. magasabb és alacsonyabbrendű fogalmak megkülönböztetése; az előbbi kategóriába az istenek, más felsőbbrendű lények, az utóbbi kategóriába az asszonyok, gyermekek, állatok és tárgyak, ill. azok nevei tartoznak; e megkülönböztetési mód tipikus példája az irokéz nyelvben található;

2. az emberek (beleértve az asszonyokat is) megkülönböztetése minden más fogalomtól; példa rá a fulbe nyelv, bár itt a gyermekek az utóbbi csoportba tartoznak;

3. az élő és élettelen megkülönböztetése; példa rá az amerikai dakota, bár néhány északkaukázusi nyelvben is kimutatható másfajta csoportosításokkal keverve;

4. a férfi és nő megkülönböztetése, amelyet minden más fogalomra is átvisznek; ennek jellemző példája a szemita és hamita nyelvek;

5. három nem különbsége; klasszikus példája az indogermán alapnyelv és a legtöbb indogermán nyelv.

A szerző hozzáteszi, hogy a három nem különbsége a nemkettősség továbbfejlesztése útján keletkezett, mivel a természetes nem szempontjából közömbös fogalmak neveit az egyik nembe sem lehetett besorolni. De a *sexus* megkülönböztetésének is értékmegkülönböztetés az alapja, mert a nemi csoportok közt szintén magasabb, illetve alacsonyabbrendűségi viszonyt képzeltek el.

WUNDT meglátta azt is, hogy az értékmegkülönböztetés csak kiindulópont volt a *genus* kialakulásánál, a továbbiakat, az eredeti csoportok összekeveredését ugyanis a nyelvtan belső erői (analógia, hangfejlődés) végezték el. Mindezt azonban csak megemlíti, részletesen nem fejti ki.

A szerző gondolatmenetéből világosan látható, hogy az értékmegkülönböztetés elmélete valóban a természetes nem visszatükröződéséről szóló nézetek továbbfejlesztése. WUNDT magyarázata az előbbiekhöz képest fejlődést jelent, mert nem állt meg a *sexus* szerepének miszticizálásánál, hanem igyekezett mélyebb, gondolkodáslélektani és szociológiai magyarázatokat keresni hozzá.

A *genus*ra vonatkozó elmélete nagy elismerést vívott ki, annak ellenére, hogy maga a *Völkerpsychologie* elég kemény bírálatban részesült. Az értékmegkülönböztetés gondolata lehetővé tette a természetes nem elméletére visszavezethető valamennyi azóta keletkezett hipotézisváltozat fennmaradását. WUNDT mentette meg tehát a természetes nem elméletét is, amelynek hívei ma sem haltak ki. Jellemzőképpen idézzük VENDRYES (114) szavait:

„Le genre, dans nos langues européennes, n'est qu'une «classe» à la façon du bantou. Il représente une tentative faite par l'esprit pour classer les notions si variées qui s'expriment au moyens des noms. Le principe de ce classement répond sans doute à la conception que nos lointains ancêtres se faisaient du monde; des motifs mystiques et religieux ont contribué à le fixer. La tradition

s'en est maintenue même après qu'on a cessé d'en comprendre la raison d'être." Hasonló gondolatokat fejt ki az újabban megjelent általános nyelvészeti művek közül például DREXELÉ (186—7).

WUNDT elmélete nemcsak eredeti formájában hatott, hanem ösztönzést nyújtott továbbfejlesztésére is. W. SCHMIDT (334—357) az értékmegkülönböztetés alaptípusait csak kevésbé módosította WUNDT koncepciójához képest, de lényeges változtatást eszközölt azáltal, hogy a gondolkodáslélektani motívumokat a társadalmi fejlődés egyes szakaszaival próbálta összekapcsolni. A marrizmussal igen rokon eszmei alapról kiindulva az értékmegkülönböztetés egy-egy típusát a primitív társadalom egy-egy fajtájával (a szerző szavaival élve kultúrájával = 'Kulturkreis'), vagyis az anyajogú, az apajogú totemisztikus, a nomád állattenyésztő stb. társadalom típusaival kapcsolja össze. Szerinte a társadalom formája (kultúrája) szükségképpen vonja maga után az értékmegkülönböztetés megfelelő formáját is, akárcsak a többi nyelvtani kategória megfelelő formáit.

W. SCHMIDT gondolata nem teljesen új, csak a legalaposabban kidolgozott és a legmaradandóbb hatású. Az etnográfusok és a néprajz kérdéseivel behatóbban foglalkozó nyelvészek közül nem egy már korábban is felvetette a nyelv, azon belül a nyelvtan, sőt a genus összefüggését a társadalom fejlődési fokozataival. Lásd a MEILLET előadásához fűződő vitát (MEILLET, Le genre II, 25—8).

A természetes nem, illetve az értékmegkülönböztetés elmélete túlságosan kézenfekvőnek, magától értetődőnek látszik, egy fontos kérdésre azonban nem tud választ adni, s ezáltal tarthatatlan voltát is elárulja: mi tette szükségessé, hogy a primitív embernek a világról alkotott felfogása nyelvtani alakot öltjön, vagyis hogy a természetes nem vagy az értékmegkülönböztetés fogalmi jellegű csoportosítása a genuskülönbség nyelvtani alakját öltse magára? Hiszen a primitív társadalom a világ dolgairól kialakított értékelésének megfelelő magatartást a mindennapi életben akkor is tanúsíthatta, ha ezt egyébként nyelvtani eszközökkel a nyelvében nem juttatta kifejezésre. Sok primitív nép valóban az értékmegkülönböztetést alkalmazza gondolkodásában anélkül, hogy nyelve ismerné a genus kategóriáját. Ezek közé tartoznak a finnugor népek is, amelyek valaha szintén nomád társadalomban éltek, sőt az obi-ugorok még csak napjainkban kezdenek túljutni ezen az elmaradt társadalmi formán. Egyáltalában igen jelentős azoknak a nyelveknek a száma, amelyekben a genus kategóriája mai tudásunk szerint sohasem volt meg és ma is hiányzik, de ugyanazon társadalmi fejlődésen mentek keresztül, mint az idogermán vagy más, nyelvtani nemet ismerő népek.

Mindazonáltal az értékmegkülönböztetés elmélete bizonyos mértékű fejlődést jelentett a természetes nem visszatükröződéséről szóló elmélethez képest, noha éppen a fenti ellenőrző kérdés tárja fel tarthatatlanságát. Haladást jelentett abban a tekintetben is, hogy az indogermán és a szemit hamita nyelvcsaládon túl más nyelvek vallomását is tekintetbe veszi, bár ez az előnye egyszersmind hátrányává is válik: annyira általános és elvont, hogy a nyelvek konkrét tényeivel nem képes foglalkozni, nem tudja szárvá-venni a nyelvtörténet tanulságait, megelégszik a genus jelentéstani sajátosságainak vizsgálatával, vagyis a problémát a főnevekre korlátozza, alaktani, mondattani jelenségekre nem tud figyelmet fordítani. A genus kialakulásának kérdését nem lehet megoldani akkor, ha nem vizsgáltuk meg valamennyi érdekelt nyelvcsalád nyelvtörténeti adatait. Fennáll ugyanis az a lehetőség,

hogy a genus kialakulását nem lehet egységes okokkal magyarázni a világ valamennyi nyelvében, mert az kialakulását tekintve heterogén jelenség, különféle okok idézték elő más-más nyelvcsaládban, és csak később fejlődött nagyjából homogén jelenséggé. Ha pedig ez a lehetőség fennáll, akkor zsákutcába vezet a kutatásnak az a módja, amely néhány adatból, főleg leíró tényekből igyekszik a kialakulás kérdését az emberi nyelvre egységesen tisztázni.

A természetes nem és az értékmegekülönböztetés különféle elméleteire egyaránt jellemző, hogy a kialakulás módozataival nem foglalkozik. Nem magyarázza meg, hogy a visszatükröződés milyen módon, milyen nyelvtani eszközök segítségével, milyen fejlődési fokozatokon keresztül jött létre.

Mindebből azt a tanulságot kell levonni, hogy a természetes nem, illetve az értékmegekülönböztetés általánosságokban mozgó, pszichologista vagy szociologikus motívumokra hivatkozó magyarázatait el kell vetnünk, és szorosabban kell támaszkodnunk az egyes nyelvek vagy nyelvcsaládok nyelvi tényeire, azok történetére, ha a kérdés nyitját meg akarjuk találni. A nyelvtudomány nem könnyen jutott el ennek az igazságnak a felismerésére.

PAUL (263—9) volt az, aki megpróbált egy lépéssel továbbmenni a régi úton. Túlnyomórészt indogermán anyagra támaszkodik, mégis általános következtetéseket von le. PAUL szintén a természetes nem elméletéből indul ki, és a semlegesnemet is, mint a sexustól távol eső fogalmak nemét jelöli meg. Első pillantásra ez az elmélet a WUNDTÉHOZ képest csekélyebb értékű, hiszen csak indogermán anyagra építve általánosít. Mégis haladás mutatkozik meg benne, mert a kongruenciát a genus keletkezése szempontjából lényeges körülménynek tartja, és úgy véli, hogy enélkül, csak a természetes nem megkülönböztetésére irányuló törekvésből sohasem fejlődött volna ki ez a kategória. Az eddigiekkel szemben tehát PAUL nem a főnévben, hanem a változó nemű szófajokban és köztük is elsősorban a névmásban keresi a genus kialakulásának alapjait. A névmás hím- és nőnemű alakjai adták meg szerinte az analógia alapját a többi változó nemű szófajok megosztására. Sajnos e folyamat végmenetelét PAUL nem részletezi csupán néhány lehetőséget vet fel. Az egyik módozat az volna, hogy a több alakú névmás suffixum gyanánt illeszkedett a főnév tövéhez és a melléknév analógiás úton szintén ezt a végződést követte. Ezt a lehetőséget a szerző nem tartja bizonyosnak, sőt lehetségesnek véli, hogy pusztán véletlenül alakult ki az egy-egy tövégződéshez tartozó egyeztetési gyakoriság, amely később a hím- vagy a nőnemet alkotta.

PAUL a továbbiakban azt fejtegeti, hogy a már létrejött genuskülönbség milyen módon illeszkedik bele a nyelvtani rendszerbe, milyen tényezők hatnak egy-egy szó genusának kialakulásánál. E tekintetben az analógiás és alaktani-hangtani okokon kívül arra is rámutat, hogy az emberi képzelőerő a genuskülönbség segítségével a fogalmakat megeleveníti, szexualizálja.

PAUL elmélete rendkívül fontos, mert ha a régi alapokból indul is el, a nyelvtani erők hatásában látja a genus keletkezésének okait. Ha pedig közelebbről megvizsgáljuk PAUL gondolatait, azt találjuk, hogy alig van szerves összefüggés a természetes nem szerepéről szóló kijelentés és a változó nemű szófajok egyeztetését fejtegető elemzés között. Feltétlenül az utóbbi az időtálló, csupán az sajnálatos, hogy PAUL alig támasztja alá nézeteit meggyőző bizonyítékokkal, s így arra is kevésbé alkalmas, hogy az indogermán nyelvekre nézve elfogadjuk. Még kevésbé használható az indogermán nyelvek körén túl általános nyelvészeti vonatkozásban. PAULnak a névmások szerepére utaló nézeteit később mások elméletében látjuk viszont.

Megjegyezzük, hogy a *genus* keletkezésében a névmás fontosságáról már PAUL előtt is többen nyilatkoztak. Eltekintve attól, hogy BOPP óta a suffixumokat sokan próbálják névmásokból levezetni, STEINTHAL (390) úgy látja, hogy a *genus* szempontjából fontos végződészek névmás agglutinációjából keletkeztek (*bon-us de-us*).

HENNING tovább próbálja fejleszteni PAUL gondolatait a névmások szerepével kapcsolatban. Határozottan kimondja, hogy a névmás sokkal erősebb generitász alaktani tekintetben is, mint a főnév. Az indogermán nyelveken kívül főleg az afrikai (semito-hamita, szudáni, bantu) nyelveket vizsgálja meg. Véleménye szerint sok esetben egyedül a névmás képviseli a *genus*, amikor más szófajnál ez a különbség nem mutatható ki. Ez tapasztalható különösen a déli hamita nyelvekben, de a világ más részein is, pl. a szingalézban és több amerikai indián nyelvben. HENNING szerint a természetes nem, a férfi és nő megkülönböztetése a névmásban jelentkezik először, és azután nyelvtani eszközökkel terjed tovább a többi szófajra. Ezt mutatja az a tény is, hogy az indogermánban és a legtöbb általa vizsgált nyelvben a főnév *genus*-jelölő morfémái névmási eredetűek (?).

HENNING elméletének az elhamarkodott nyelvtörténeti megállapításokon kívül az a hibája, hogy a névmások természetes nemet kifejező heteronymiáját egyedül is *genuskülönbségnek* tekinti. A szingalézban még ha ugyan a névmás a többi szófajjal szemben a legerősebben képviseli is ezt a kategóriát, a *genuskülönbség* az indogermán hármasságból fejlődött vissza, tehát semmiféle alapot nem ad a kialakulás kérdéséhez. Egyébként is kudarcot kellett vallania ennek a felfogásnak, mert konkrét nyelvi tényekből kiindulva ilyen logikai ugrásokkal nem lehet egyetemes érvényű megállapításokat tenni.

Ez utóbbi hibába még több kutató is beleesett, pl. VELTEN és MEINHOF. Velük azonban később foglalkozunk.

A *genus* alakulása a szingalézban különben is bonyolultabbnak mutatkozik, mint azt HENNING leírta. Lásd erre vonatkozóan HJELMSLEV, *Animé* 175, 180.

Még egy elméletet ismertetünk itt, amely a különböző nézetek vegyítéséből származott. G. H. MÜLLER WINKLERRE támaszkodva igyekszik általános nyelvészeti megállapításokból kiindulni. A *genuskülönbséget* nem a *sexus*, hanem az absztrakt és a konkrét fogalmak közti különbség visszatükröződésének tartja. Ezt a különbséget igyekszik kimutatni az indogermán nyelvcsaládban is. A szerző alaktani vizsgálatok útján a *casusok* jelentését boncolgatja. A *genus* szempontjából a *nominativus* és *accusativus* különbségét találja fontosnak, másképpen azonban, mint később MEILLET. A hímnemű névszók *-s*, *-sa* *nominativus* ragját az észlelés *casusának* (*Kasus der Wahrnehmung*) tartja, míg a *semlegesnemű -m* ragot a *képzet casusának* (*Kasus der Vorstellung*). Ezekután a *semlegesnemre* jellemző *-m* ragot az absztrakció egyik esetének fogja fel, szemben a konkrét hímnemű *-s* raggal, majd megállapítja, hogy a nőnemű főnevek jelentése eredetileg is absztrakt (női tulajdonság) volt, s ennyiben a *semlegesnem* jelentésével azonosak, tehát eredetileg a *semlegesnem* és a *nőnem* állt szemben a hímnemmel. Az *-m* ragot egyébként a szerző a **ma* névmásra vezeti vissza, amely szerinte azonos egy homonim 'denken, begehren' jelentésű igetővel. Az absztrakt jelentés ilyen úton vonódott volna el, és vált a *casusok* sajátosságává.

Sajnos e megállapítások között alig van elfogadható. A szerző olyan fikcióból indul ki, amely nem egyéb, mint a természetes nem elméletének

egyik burkolt változata. Ezt kétes etimológiával és egyéb spekulációkkal igyekszik alátámasztani. A kongruenciáról említést sem tesz, jelentéstani magyarázatokkal küszködik, amelyek homályosak és elfogadhatatlanok.

A továbbiakban két olyan elmélettel foglalkozunk, amely kizárólag indogermán anyagra támaszkodva a leginkább termékenyítőleg hatott a probléma megoldására, ámbar következtetéseiikkel nem lépték át e nyelvcsalád kereteit. BRUGMANN és MEILLET nézeteiről van szó.

BRUGMANN (Nominalgeschlecht) határozott állást foglal a természetes nem elméletével szemben, s a nyelv belső törvényeiben, főleg az analógia erejében keresi a genus keletkezésének magyarázatát. Tanulmányában azt igyekszik megvilágítani, hogy miért lett az *-ā-* és az *-ī-*, *-īē-* tövű deklináció éppen nőnemű. Szerinte nem történt egyéb, mint a tósuffixum elvonása alapszóbesugárzás útján. Ez a jelenség nem ritka az indogermán nyelvek történetében. Példaképpen említi meg a szint jelentő *-uo-* és az állatnevet kifejező *-bho-* képző esetét. Az *-uo-* képzőnek eredetileg semmi köze sem volt a színnevek jelentéséhez. De egyetlen szónál, a 'sárga' jelentésű **ǵhel-uo-s* melléknévnél ez a képző az alapszó jelentésének ereje miatt elvonódott, és a latin és germán nyelvekben színnévképzővé vált: lat. *fulvus*, *flavus*, ófeln. *salō* 'fekete, piszkos' stb.

A *-bho-* képző eredeti jelentése szintén nem mutatott kapcsolatot az állatnevekkel, vö.: óind *sthūlabhas* 'durva, masszív'. Az ind, görög, kelta nyelvekben később állatnévképzőnek vonták el: ind *rāsabhas* 'szamár', gör. *ἔριφος*, *ἔλαφος* stb. Ugyanilyen módon vonódott el BRUGMANN szerint az *-ā-* tövű főnévragozás *-a* suffixuma a **māmā* és **ǵnenā* főnevek jellegzetesen nőt kifejező jelentése miatt és vált nőnév-, nőstényképzővé. Ennek mintájára alkották meg az **ekuos* szóhoz az **ekwā* változatot 'kanca' jelentésben. Ez az elvonás hosszú fejlődés eredménye lehetett, hiszen igen sok, fontos hím—nőstény jelentésselentétet fejeztek ki heteronymiával az indogermán alapszóban. Az *-ī-*, *-īē-* deklinációból az *-ī-* végződés a **stri* 'asszony' jelentése miatt vonódott el nőnévképzőnek. Miután pedig a nőnévnek, illetve nősténynévnek külön képzői keletkeztek, a melléknév kongruenciája analógia útján fejlődött ki.

BRUGMANN észrevette, hogy elmélete elfogadhatóvá tétele érdekében bizonyos nehézségeket le kell győzni. Ezért magyarázatot keres arra, miért lett az *-ī-* tövű deklinációhoz tartozó főnevek egy része nőnemű. E jelenség létrejötténél további jelentésbeli asszociációkat feltételez. A szerző okoskodása a következő: az *-ā-* tövű főnévragozásba sok elvont tulajdonságot jelentő szó tartozott (lat. *fuga*, *juventa*, óegyh. szláv *lǫža* stb.); az *-ī-* tövű főnevek közt is nem egy ilyen jelentésű akad, főképpen a **mētis* (lat. *mens*); lehetséges tehát, hogy az *-ā-* töbe tartozó elvont jelentésű főnevekkel alakilag egyező melléknév külső analógia útján a **mētis* szó mellett is megőrizte végződését annak ugyancsak elvont jelentése miatt, és innen belső analógia útján az egész deklinációs típusban általánossá lett a változó nemű szavak *-a* végződése. BRUGMANN ezen a megoldáson kívül még azt a lehetőséget sem tartja kizártnak, hogy a melléknévnek eredetileg is több alakváltozata létezett, csakhogy ezek nem a főnév végződéséhez igazodtak, hanem mindegyiknek önálló jelentése volt. Így a melléknévnek *-a* végződése nem ritkán használatos főnévként az indogermán nyelvekben elvont jelentéssel, pl. litv. *geltas* 'sárga' melléknév hímnemű alakjának nőnemű párja *geltā* 'sárgaság, icteus' jelentésű is; lat. *noxius* m. nőnemű alakja (*noxia*) 'bűn' jelentésű főnévként is gyakori.

BRUGMANN elméletének az a legkiemelkedőbb érdeme, hogy külső motívumok helyett a nyelv belső törvényszerűségeiben próbálja a megoldást megtalálni. A tanulmány egyéb pozitívumaira még visszatérünk, most csak gyenge pontjaival fogunk foglalkozni. Ezek közt talán a legkevésbé hiányolható az, amit JESPERSEN (391—4) kifogásol, hogy csupán kevés, mindössze két-három jellegzetesen nőt, nőstényt jelentő szó szolgáltathatta az alapszóbesugárzás kiindulópontját. Ezek a főnevek éppen jelentésüknél fogva igen gyakran fordulhattak elő az élőbeszédben. Éppen BRUGMANN említett példái is mutatják, hogy olykor egyetlen főnév jelentése miatt kapott a végződés valamilyen járulékos jelentést és funkciót.

Nagyobb hiba BRUGMANN hipotézisében az a körülmény, hogy megáll a nőnem kiválásánál; még néhány szót szól ugyan az *-o-* tövű főnevekről, de a semlegesnem kialakulásáról még csak említést sem tesz. Lehet, hogy az ő okfejtését követve ez utóbbi esetben is valamiféle külső, jelentésbeli analógiában kellene magyarázatot keresnünk, a szerző azonban vizsgálódását nem folytatja. Pedig a másik két nem kiválásának útját így teljes homály fedi. Vajon a hímnem szigetelődött volna el a következő fokozatban, és maradékként jegecsedett volna ki a semlegesnem, vagy megfordítva? Esetleg mindhárom nem kiválása a háromféle alapanalógia útján egyidejűleg ment végbe? Mindezekre a kérdésekre nem kapunk választ BRUGMANNtól.

Aligha fogadható el a szerző nézete a melléknév megoszlásának eredetiségéről, bár ezt ő maga is csak lehetőségként veti fel. Egyrészt kevésbé valószínű, hogy mindegyik melléknév mindhárom alakváltozata különféle jelentésű főnévként is használatos volt. Ilyen esetet ma már alig tudunk kimutatni. Fontos szerepet ezek egyébként sem játszhattak volna, mert elvont tulajdonságot nemcsak a melléknemek nőnemű, hanem hímnemű és semlegesnemű alakja is jelenthetett főnévi használatban, pl.: óind *jánas* 'teremtmeny', masc. — *jánā* 'születés' fem., *gharmās* 'melegség' masc., *yajñās* 'tisztelet' masc.; gör. *τόμος* 'vágás' masc.; lat. *dubius* masc. — *dubium* 'kétség' ntr. A litván nőnemű példák nem bizonyító erejűek, mert a semlegesnem kihálásával csak a hímnem, vagy a nőnem alakjai vehették át az elvont tulajdonság kifejezését, s mint a szintaxis esete is mutatja, általában a nőnem lépett a semlegesnem helyébe (*taš gražū* 'ez szép', *mān šalta* 'mir ist kalt'). Mindazonáltal nem lehetetlen, hogy a melléknemek alakjainak főnevesülése a BRUGMANN által elgondolt módon megkönnyítette a genusegyeztetés kifejlődésének útját.

Kevésbé megnyugtatónak látszik BRUGMANN magyarázata a külső analógiával kifejlődött egyeztetésre vonatkozóan. A nyelvtörténet tanulságai azt bizonyítják, hogy az indogermán nyelvekben az ilyen jelentéstani analógiáknak nincsen lényeges szerepük. Az oroszban pl. a ragozhatatlan idegen eredetű földrajzi nevek semlegesnemű egyeztetésén kívül előfordul másnemű egyeztetés is külső analógia hatására. Például a *Muccucunu* mellett nőnemű egyeztetés is előfordul (*Muccucunu текла*) a *река* 'folyó' gyűjtőnév nőnemének analógiájára. Ugyancsak ezért lehet hímnemű a *Тумбыкты* városnév is (*Тумбыкты проснулся*) a *город* 'város' hímnemű szó analógiájára. De az ilyen esetek száma egészen csekély az egyes főnevek genusát kialakító tényezők mellett, nem is beszélve arról, hogy az említett példák esetében az analógiát szolgáltatató főnevek jelentése sokkal megfoghatóbb, mint a **mētis* és *fuga* közös jegye: az elvontság.

BRUGMANN hipotézise azért tartalmaz súlyos hiányosságokat, mert a kiindulópontot nem jól választotta meg. Az elfogadható, amit a nőnév-

illetve nősténynévképzők kialakulásáról állít, de ezzel nem jutunk közel problémánk megoldásához. Ha ugyanis a változó nemű szófajok megoszlása nem alakult volna ki, akkor e képzők sem lettek volna elegendők a genus kategóriájának kifejlődéséhez. Hiszen a genust nem ismerő nyelvekben, a finnugor, a török-tatár nyelvcsaládban, a japánban és a BRUGMANN által is említett yoruba nyelvben szintén van nőnév- és nősténynévképző, s ezek egyikemásképpen szintén alapszóbesugárzás útján keletkezhetett, a genus kategóriája mégsem alakult ki bennük. A probléma kulcsponja nem a képzőkben és a főnévben, hanem a változó nemű szófajta megoszlásának kialakulásában keresendő. E tekintetben pedig BRUGMANN nem nyilatkozik kielégítő módon.

MEILLET (Le genre) más oldalról közelíti meg a kérdést. Nem morfológikus és szemantikai magyarázatot ad, hanem szintaktikai összefüggéseket keres. Úgy véli, hogy az indogermán alapnyelvben a három nem elkülönülése nem egyidejűleg ment végbe. Először a nem semlegesnem (genre animé) és a semlegesnem (genre inanimé) vált külön. E kettéválásnak az volt az oka, hogy bizonyos mondattani helyzetekben szükségesnek mutatkozott az alany és a tárgy megkülönböztetése, amely kezdetben a nominativus és accusativus azonosság miatt nem volt lehetséges. Bizonyos mondattani helyzetekben ugyanis két casus formai azonossága félreértésekre adott okot, mint például ebben a feltételezett ósszláv mondatban: *synъ viditъ otъcbъ*. A kezdetben szabad szóret miatt nem lehetett az alanyt a tárgytól, az agens-t a patientstől megkülönböztetni. A nyelv fejlődése ezen a nehézségen úgy segített, hogy a tárgyat kifejező accusativus külön suffixumot kapott, de csak azokban az esetekben, amikor erre feltétlenül szükség volt. Agensként főleg személyek, élők vagy megelevenített fogalmak álltak, a többi dolog általában passzívus volt. Az ember üti, vágja a fát, de a fa nem üti, vágja az embert. Főleg a tárgyak nevei kevésbé szerepeltek nominativusként, tehát a főneveknél a nominativus és accusativus nem igényelt formai megkülönböztetést. Így a főnevek casus rectusa egyaránt kifejezett nominativust és accusativust, szemben a másik csoporttal. Ebből az előbbi csoportból lett a semlegesnem. Valóban, az indogermán alapnyelvet jellemzi a semlegesnemű szavak nominativusának és accusativusának formai azonossága annyira, hogy az évezredek fejlődésénél csak egészen csekély számú kivételt tudott létrehozni.

A következő lépés MEILLET szerint az volt, hogy a genre animé-n belül is hasadás történt, mert a természetes nem hatására a hímnem és a nőnem különvált. MEILLET (Le genre) érthetetlen módon ezt az utóbbi folyamatot egyáltalában nem részletezi, hanem csak deklarálja. Mint fontos körülményre azonban rámutat, hogy a melléknév egyeztetésének kialakulása nélkül ez a különválás nem történt volna meg. Ezzel az utóbbi megállapításával egyetértünk, azzal a kiegészítéssel, hogy ez a genre animé és a genre inanimé szétválására is vonatkozik, hiszen a nominativus és accusativus formai azonossága, illetve különbsége olyan nyelvekben is előfordul, ahol nincs egyeztetés, és a genus kategóriája sem fejlődött ki. A finnugor nyelvekben a tárgy jelölt volta mellett találunk feltehetően eredetibb jelöletlen alakokat is, amelyek szintén bizonyos szintaktikai feltételek függvényeként oszlanak meg használatuk szempontjából, mégsem eredményezték a genus kategóriáját.

A finnugor és főleg magyar adatokra vonatkozóan lásd KLEMM (271–83).

MEILLET még csak azt hozza fel a három nem időrendi keletkezésének és kialakulása jellegének különbözőségére, hogy a melléknévek ragozásában

a semlegesnemet a másik két nemtől a nominativus és accusativus azonossága, a nőnemet a hímnemtől viszont elsősorban szóképzésbeli különbség választja el. A *bonus* és *bona* alakok közt a nem szempontjából a különbség lényege a *bono-* és *bona-* tö eltéréseben rejlik. A legtöbb nőnemű alak a hímnemű alakból származik. Pl. a participium praesens *-ont/-nt-* hímnemű tövéből képződött a nőnemű *-nti-*, *-ntjā-* alak.

A francia tudós későbbi tanulmányában (Essai) szükségesnek találja, hogy bővebben foglalkozzék a hímnem és nőnem különválásával. Nem adja fel korábbi nézetét, tehát a genre animé kettéválását lényegében a természetes nem hatására vezeti vissza, de már hangsúlyozza az egyeztetés fontos szerepét e jelenség létrejöttében. Az egyeztetésben a főszerepet azonban MEILLET nem a melléknévnek tulajdonítja, hanem ugyancsak a névmásnak, mégpedig a **so/sa* (hímnem szanszkr. *sá*, gör. *ó*, gót *sa* — nőnem szanszkr. *sā*, gör. **hā* > ion-att. *ῆ*, gót *so*) mutatónévmásnak. Az egyeztetés innen terjedt volna át a **to/tā* mutatónévmásra, amely csak a nominativus és accusativus esetekben mutat tökülönbséget. Az analógia ereje folytán a megoszlás tovább terjedhetett a többi melléknévre az elvont jelentésű (*un, entier, même*) melléknévi névmások, ill. számnevek közvetítésével. Ami a főneveket illeti, a **ḡnenā* szerepe kevésbé volt lényeges, ezzel szemben nagyobb jelentőséget tulajdonít MEILLET a nőt, női foglalkozást jelölő képzőknek, amelyek a nő agens voltát emelik ki (lat. *-trix*, masc. *genitor* — fem. *genetrix*; **-n-yā-*: szanszkr. *pātnī*, gör. *πότνια* stb.). MEILLET e későbbi tanulmányában sem jut tovább BRUGMANN-nál a megoszlás kérdésében, csak abban különbözik tőle, hogy más, kevésbé elfogadható lehetőséget keres az egyeztetés kialakulására. Nem látjuk bizonyítottnak, miért kellett az általa úttörőnek vélt **so/sa* névmás két alakjának a női agensképzőket alak szerint követni. Különben is az az állítás, hogy a szóban forgó mutatónévmás két alakrendszerrel bírt, a megoszlás előzetes meglétét feltételezi. MEILLET tehát a „*filius ante patrem*” egyik esetét akarja tanulmányában elfogadtatni. Amíg a genre animé és inanimé különválása tekintetében MEILLET érvei az elméletet alaposan körülbástyázzák, addig a genre animé kettéválásának útját rozoga palánkok sem védik. Ezzel szemben elfogadható MEILLET azon nézete, amely egyébként e tanulmány alap gondolatát adja, hogy a genre animé kettéválása hosszú folyamat eredménye volt, s csak az indogermán alapnyelv dialektusainak teljes differenciálódása idején fejeződött be.

Összefoglalva MEILLET gondolatait megállapíthatjuk, hogy a francia tudós BRUGMANN-hoz hasonlóan új oldalról lát hozzá a genus problémájának megoldásához. Különösen jelentős az a nézete, hogy a három genusalak nem egyidejűleg keletkezett, s hogy nem azonos okok váltották ki az elkülönülést.

Kétségtelenül érdekes, bár a genus kialakulásában bizonyítékkal nem szolgáló összehasonlítást állít elénk MEILLET (Le genre I, 215—29) azt bizonyítván, hogy a víz, a tűz fogalmainak neve más-más genusú az indogermán nyelvekben aszerint, hogy aktívnak vagy passzívnak képzelték-e őket (víz': szanszkr. *udakām* ntr — *āpah* fem.; 'tűz': szanszkr. *agnih* fem. — gör. *πῦρ* ntr.), továbbá hogy egyes égitestek, testrészek stb. neve is éppen aktívnak vagy passzívnak vélt tulajdonsága miatt lett éppen olyan nemű.

MEILLET elméletének magvát egyébként már korábban megtaláljuk. A természetes nem gondolatának hívei között is vannak olyanok, akik a nemek kiválását különböző időpontokra teszik, s közülük egyesek a semlegesnem,

mások az élő (lebendig) nem, vagyis a hímnem és a nőnem kialakulásának elsődlegességét vitatják különféle spekulációk alapján.

GRASSERIE (I, 235—6, 246—7), aki szintén a természetes nem elméletének talaján áll, úgy véli, hogy az indogermán nyelvben utoljára a leggyengébb nem, a semlegesnem, vált ki. Gyengességét mutatja az a körülmény is, hogy az indogermán nyelvekben a legkevésbé tudja tartani magát, és elsőnek tűnik el. A hímnem és a nőnem kialakulásának sorrendje viszont: 1. hímnem, 2. nőnem. GRASSERIE különösen ez utóbbi állítását tudja a legkevésbé valószínűvé tenni. Igazolására semmi bizonyítékot sem hoz.

F. MÜLLER (122—3) a világ nyelveiben általában két nem különbségét tartja credetinek. Ezt tisztán a szemito-hamita nyelvcsalád őrizte meg. Itt az alany és a tárgy, azaz a spontán (cselekvő) és receptív (szenvető) különbsége válik ketté. Az indogermán genushármaság újabb tagozódás eredménye. Itt az alany még tovább feltétlen cselekvő (das Spontane als unbedingt Tätiges) hímnemre és a cselekvést kísérő (das Tätige Begleitendes) nőnemre oszlott. F. MÜLLER e nézeteit nem fejti ki részletesen, a szintaktikai jellegű indokolás pedig nagyon homályos. Legkevésbé helytálló a világ minden nyelvére való általánosítás.

MEILLET gondolatait a genre animé és inanimé különválására vonatkozóan a mai napig sem cáfolták meg, s így a genre animé későbbi kettéválásának feltételezése csakugyan valószínűnek látszik.

SPECHT (Ursprung 300—1) a genre animé és inanimé szétválásának gondolatát nem fogadja el, de lényegében elismeri tanulmánya egész gondolatmenetével. SPECHT ugyanis a heteroklízis egy kezdeti funkciójának a casus rectus és obliquus megkülönböztetését tartja (337—8, 350, 391 stb.). Ezt a megkülönböztetési módot később egy fejlettebb eszköz váltja fel, amidőn a névmási elemből származó -s és -m suffixumok különbsége látta el e funkciót, háttérbe szorítva a heteroklízist.

MEILLET elméletének az a legnagyobb hiányossága, hogy a hímnem és nőnem különválása tekintetében a természetes nem visszatükröződésének fikcióját magáévá teszi. E nagy gondolkodó tehát e kérdésben BOPP és GRIMM tanításain nem tudott túljutni.

MEILLET gondolatait mások is igyekeznek továbbfejleszteni.

GÜNTERT (54—9) nem ismerve MEILLET tanulmányait, hozzá hasonlóan, de kevésbé hihetően, fordított sorrendű fejlődési fokozatokat tételez fel. A természetes nem illetve az értékmegkülönböztetés elméletének meggyőződéses híveként a hímnem és a nőnem kiválását tartja elsődlegesnek, a semlegesnemét másodlagosnak. Ez utóbbi kiválásának indokául MEILLETVEL lényegében azonos körülményeket vázol elénk.

LOHMANN nagy nyelvi anyagon bizonygatja egyrészt a hímnemű és nőnemű alakok közti képzésbeli összefüggéseket, másrészt a semlegesnem korábbi kialakulásának módozatait. Sajnos éppen a genre animé kettéválása tekintetében, amelyet a szerző polarizációnak nevez, semmi újat nem mond.

VAILLANT érdekes cikkében más szemszögből igyekszik MEILLET nézeteit alátámasztani, bár bizonyos mértékben el is tér mesterétől. Az élő—élettelen nem különválását egy eredeti ergativus (későbbi -s végű nominativus) és nominativus (későbbi -s nélküli nominativus) különbségére vezeti vissza, ahol az ergativusos alanyi szerkezet a genre animé kialakulását segítette elő, a nominativusos alanyi szerkezet pedig a genre inanimé-ét. MEILLETTŐL eltérően a később kialakult nőnemet a genre inanimé-ből származtatja tekintve, hogy az -ā- tövű főnevek nominativus sing. végződése a semlegesnemű kollektívum képzővel azonos (-a) volt. A különválás módjait VAILLANT homályosan és elnagyoltan írja le. Főleg szintaktikai tényezőkkel operál, de az általa felhozott

analógia nem világos: „le genre féminin est né de la syntaxe d'accord, et de l'opposition de «l'homme est bon» (sujet et prédicat animés) et «la femme est chose bonne», «l'ἀνάθεμα est chose bonne» (sujet animé, prédicat inanimé)”.

MARTINET (Linguistique) hivatkozva VAILLANT cikkére tovább fejtegeti az -s suffixum ergatívusi funkcióját.

MARTINET (Le genre féminin) nemrég megjelent tanulmányában szintén a hímnem és nőnem különválásával foglalkozik. Szerinte a **se/so* mutatónévmás végződésének alkalmazkodása volt a döntő a nőnem különválásában. MARTINET elismeri, hogy nem a nőt, nőstényt jelentő képzők kialakulása adja meg a genus lényegét, hanem az ilyen szavak (**güena*) mellett álló mutatónévmás alkalmazkodott végződésükhöz, hogy jobban kifejezze e szavakhoz való tartozását. Az így keletkezett új -*a* végződés analógiás úton áterjedt a többi névmásra, melléknévre, majd követte az összes, tehát nemcsak az -*a* végű nőnemű főnevet, s azután a nominatívusból az accusatívusba, majd a casus obliquusba is áterjedt a megoszlás. Sajnos azonban MARTINET nem tudja megokolni, miért éppen az -*a* végű nőt jelentő főnevek mellett álló névmás, és miért éppen a **se/so* névmás számára volt szükséges az összetartozás jelölése; tehát miért nem lett **si* alakja a **stri* mellett álló mutatónévmásnak? A **güenā* stb. főnevekre való hivatkozás egyébként BRUGMANN elméletével rokon, bár MARTINET nem hivatkozik rá.

A továbbiakban még egy olyan tanulmányról kell megemlékeznünk, amely rokon vonásokat mutat MEILLET gondolataival, bár egészen más eredményre jut, s egészen más módszert követ. VELTEN tanulmányáról van szó.

VELTEN általános érvényű megállapításokat teszi úgy, hogy jórészt indogermán anyagból indul ki, s abból von le következtetéseket a világ minden nyelvére szóló érvénnyel.

A szerző nézete szerint a nyelvtani kategóriák közül csak egy található meg a világ minden nyelvében: a személy kategóriája. E kategória az alany és a tárgy megkülönböztetése céljából jött létre úgy, hogy a személyes névmás harmadik személyéből személyragok keletkeztek, s ezek hozták létre a genuskülönbséget. VELTEN a személyragokat nem igei személyragnak fogja fel, hanem az alany és a tárgy megkülönböztető ragjának, mert véleménye szerint az ige és a névszó megkülönböztetése későbbi jelenség; a genuskülönbség tehát eredetileg élő és élettelen megkülönböztetésén alapul. Eltekintve a személy kategóriájának homályos átfogalmazásától, lényegében a MEILLET-féle genre animé és inanimé különválását látjuk VELTEN tanulmányában újra megjelenenni, és az indogermán anyagon túlmenve általános érvényűvé válni, csakhogy amíg MEILLET konkrét anyaggal dolgozik, addig VELTEN innenonnan kiragadott példákra alapozza tételeit.

Ettől kezdve VELTEN már teljesen önálló utakra lép. Szerinte a genus és a numerus kategóriája egymással összefonódik, egyik a másik nélkül nem képzelhető el. Példának említi többek közt a chinook nyelvet, amelyben van hímnem, nőnem, semlegesnem, egyszám, többesszám és kettősszám, de egy hímnemű főnév csak hímnemű vagy többesszámú, egy nőnemű főnév csak nőnemű vagy kettősszámú lehet stb. A sokféle nem létrejöttét szintén a genus és numerus összefonódásának tartja. Ezenkívül VELTEN azt állítja, hogy a genus kialakulása a világ minden nyelvében szükségszerűen létrejön éppen azért, mivel a személy kategóriája minden nyelvben meglévő kategória. A finnugor nyelvek kérdő és vonatkozó névmásának (*ki—mi*) különbsége,

valamint a négyféle feltételezett alapnyelvi többesjel egy korábbi teljes genuskülönbség maradványának tekinthető.

Megjegyezzük, hogy a finnugor kérdő és vonatkozó névmások „heteronymiáját” BUBRICH (45—6) szintén egy eredeti névszói és névmási osztálykülönbség maradványának tekinti.

VELTEN fejtegetéseiben igen csekély pozitívum található. Azt állítani, hogy a személy kategóriája a világ valamennyi nyelvében megvan, akkor is túlzás, ha e kategória fogalmát a szerző erősen átfogalmazta. A genus és numerus közötti összefüggés valóban reálisnak látszik, de nem ártott volna e tekintetben szintén több óvatosság. Vannak olyan nyelvek, ahol a numerus kifejlődött, a genusnak viszont nyoma sincs (VELTEN szerint eltűnt), például a finnugor vagy a török-tatár nyelvek. A két kategória kialakulása lehet teljesen független egymástól, de kétségtelen tény az, hogy gyakran igen szorosan összefonódnak. E téren nem annyira általános, mint inkább speciális nyelvészeti vizsgálatokra van szükség.

HJELMSLEV (Animé 197) úgy véli, hogy végső elemzésben a genus és numerus kategóriája közös eredetű.

A genus kialakulásának szükségességéről még később részletesebben beszélünk, itt csak annyit jegyünk meg, hogy VELTEN bizonyítéka a négyféle finnugor többesjéről hamis, mert e négy rag nem vezethető vissza a finnugor alapnyelvre. Egyik finnugor nyelv sem ismeri mind a négyet, így ezek inkább különnyelvi fejlődés eredményei. (Lásd erre vonatkozóan RAVILA tanulmányát).

Teljesen más úton jár SPECHT, aki nagy tanulmányában (Ursprung) az indogermán genus keletkezéséről is véleményt mond. A kérdésnek nem szentel külön fejezetet, hanem más problémákkal kapcsolatban különféle helyeken (301—302, 306—307, 385—386, 391 stb.) szól néhány szót róla. E mozaikokból lehet összeállítani nézetét, amely keveréke a természetes nemről szóló elméletnek és BRUGMANN gondolatainak. A szerző az indogermán tövek különbségeiben is az élő és élettelen megkülönböztetését véli felfedezni. Azt tartja, hogy az indogermán alapnyelv legősibb szókincsébe tartozó heteroklitikus szavak megelevenítés útján jöttek létre, ti. a primitív ember képzelőerejét a névmások útján átvitte a tövekre. Ha a fejtegetés misztikus burkát eldobjuk, a névmások szerepéről szóló BOPpra visszavezethető gondolatnak legalább megvan az az előnye, hogy megpróbálja a természetes nem fogalmainak a nyelvbe való átültetését nyelvtanilag magyarázni. SPECHT úgy véli, hogy a genuskülönbség a névragozási tövek kialakulásától független, másodlagos jelenség. A folyamat úgy zajlott le, hogy a *-ni*, *-nja* stb. képző, amely egy *n* névmási elemet tartalmaz, kizárólag nem hímet, illetve nem férfit jelentő szavakhoz járult. Az az ellentét tehát, hogy e képzők csak nőt, nőtényt jelentő szavakban voltak találhatóak, szemben e képzők hiányával a férfit, férfi foglalkozást jelentő szavaknál, a hímnem és nőnem különválására vezetett. Az eredeti nőnemű jelentést egyébként SPECHT szerint nem az *-a* végződés, hanem az *n* névmási elem tartalmazta (óind *pátni*, gör. *πότνια*, ólitván *wieš-patni*; óegyh. *bogyni* stb.). A semlegesnem a szerző szerint a hímnem és nőnem kialakulásával egyidejűleg jöhetett létre úgy, hogy elkülönült az a csoport, amely a hímnem és nőnem ellentétes csoportjainak egyikébe sem tartozhatott. A semlegesnemet formailag a pusztá tő fejezte ki, vagyis jelöletlen maradt.

SPECHT tovább már nem is folytatja, s így a változó nemű szófajok szerepéről annyit sem mond, mint BRUGMANN, funkciójukat e tekintetben teljesen másodlagosnak tartja (112, 117).

SPECHT nézeteiben éles ellentét mutatkozik meg az állító és a bizonyító rész között. Az a kevés konkrét anyag, amelyben a genus létrejöttének alaktani tényezőit vizsgálja a szerző, éppenséggel nem szól a *sexus* mellett, hanem ellene. Itt nem is térünk ki az elmélet részletes cáfolására, hiszen a korábban elmondottak rá is vonatkoznak, csupán a *-nī, -nīa* stb. képző meglétének vagy hiányának ellentétéből kialakuló hímnem—nőnem különbségről szeretnénk annyit megjegyezni, hogy ez az ellentét legfeljebb a kettő egyikébe sem tartozó csoport, vagyis a semlegesnem teljes hiánya esetében állhatna fent. Elfogadhatónak tartjuk viszont SPECHTnek azon nem egyedülálló és új véleményét, amely a genus és a névragozási tövek egymástól független voltára vonatkozik. SPECHT egyébként BRUGMANN elméletére nem hivatkozik.

Az indogermán nyelvcsaládra vonatkozóan még egy igen jelentős elmélettel kell foglalkoznunk: HIRT (320—47) gondolatairól van szó. HIRT ismeri BRUGMANN és MEILLET munkáit (kivéve persze MEILLET Essai-jét), de nézeteiket nem fogadja el. Cáfolatukra nem tér ki, csak a maga gondolatait fejtegeti, amelyekben a névmásnak van döntő szerepe. MEILLET tanulmányával azért annyiban hasonlóságot mutat HIRT nézete, hogy ő is elválasztja a semlegesnemet a két másik nemtől, más eredetűnek tartja, s hogy a hímnemet és nőnemet szintén a természetes nem visszatükröződésének véli. A szerző azonban lényegesen eltér MEILLET-től a semlegesnem kialakulása kérdésében. Ezt szintén régebbi eredetűnek tartja a hímnemhez és a nőnemhez képest, de nem azért, mert ennek *accusativusa* és *nominativusa* egybeesett, hanem mivel olyan korábbi állapot maradványának tekinti, amelyben a genuskülönbség még nem létezett. Indokolásában világosan meglátszik, hogy MEILLET-vel e tekintetben egyáltalában nem egyezik. A semlegesnem szerinte alaktanilag *casus indefinitus* (*ius, mare, űdög*), az *-om* suffixum névmási eredetű későbbi fejlemény. HIRT is számbaveszi a szintaxis tanúságát, de másképpen, mint MEILLET. Az inkongruenciának azt a fajtáját, amidőn semlegesnemű melléknév vagy névmás vonatkozik nem semlegesnemű főnévre, éppen a genusnélküli állapot maradványának tartja, s nem a melléknév vagy névmás főnévi jellegének. Példái: *omnium rerum mors est extremum, ὄνκ ἀγαθόν πολυκοινωνίη*.

HIRT elméletének lényegét a hímnem és a nőnem keletkezésének fejtegetésében találjuk meg. Határozottan kimondja, hogy a genuskülönbség nem függ össze a főnévragozással, mert a deklinációnak eredetileg a nemekhez semmi köze sem volt: egy-egy tőhöz különböző nemű főnevek is tartoztak. Ezzel szemben a névmás, közelebről a mutató névmás, illetve a harmadik személyű személyes névmás eredeti alakkülönbsége váltotta ki a többi névmás és a melléknév megoszlásának kifejlődését, amely végül is a kongruencia segítségével a genus kategóriáját eredményezte. E névmások (gör. *ὁ, ἡ, οἱ* rani *sa, sā*, lat. *is, ea*, óind *aj-ám, ij-ám* stb.) alakkülönbségében az *ā* és *ī* elem jelezte a nőnemet. Hogy miért? Erre a kérdésre HIRT nem válaszol, mindössze BRUGMANN-nal szemben teszi azt az ellenvetést, hogy a *sā* vagy *ā* névmás, illetve névmási elem sokkal nagyobb valószínűséggel bírt nő (*sie*) jelentéssel, mint a **mā* vagy **guenā* a végződésük alapján. A hímnemet az *is* névmásfélékben az *s* hang jelezte, a semlegesnemet a *d* (330). A genus végső kialakításában, illetve az egyes főnevek hovatarozásában HIRT a megelevenítésnek, szexualizálásnak tulajdonít nagy szerepet.

HIRT fejtegetéseiből még egy fontosabb részletet ragadunk ki. Szerinte a melléknév megoszlása későbbi fejlődés következménye ugyan, azonban a melléknévi *-i*, amely az *-ā*-nál fiatalabb, a *si* vagy talán egy *i* névmásból eredhetett, mindkettő 'sie' jelentésben (111, 333). (Vö. még BRUGMANN, Grundriss 86—7.) Más kutatók az *-i*-tövet későbbi eredetűnek tartják (lásd GRAY).

Sajnos BRUGMANN-hoz és MEILLET-hez képest HIRT nem tudott egy lépéssel sem továbbmenni, sőt tőlük csak elmaradt. A bebizonyítatlanul eredetileg is 'sie' jelentésű *sā*, *sī* névmás analógiájánál BRUGMANN javaslata sokkal elfogadhatóbb. De ha még ezen névmások eredeti nőre vonatkozó jelentését elfogadjuk is, azt már HIRT sehogyan sem tudja bebizonyítani, miért jelentett az *s* hím-nemet a névmások alakjában, hiszen ezt az elemet a szerző maga sem gondolja önálló szóból eredőnek, hanem csak mutatószócskának (140). A hím-nem kialakulásának kérdése nemcsak BRUGMANN-nál megoldatlan, aki azt teljesen elhanyagolta, hanem még inkább HIRT-nél, aki nem mechanikus egyeztetések útján, hanem a névmás határozott hím-nemű és nő-nemű jelentésre való elkülönülésével magyarázza a genus keletkezését, és aki a természetes nem szerepének és a szexualizálásnak sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonít, mint BRUGMANN. Elmarad HIRT elmélete MEILLET-vel szemben is, mert szintaktikai vonatkozású érvei gyengébbek az övéinél.

5. Mielőtt tovább mennénk, foglalkoznunk kell a névmás feltételezett szerepének kérdésével. Mint láttuk, BOPPTól HIRTig a nyelvészek hosszú sora veti fel nagyjából ugyanazokat a gondolatokat, bár érvelésük sokszor különböző.

Először is meg kell vizsgálnunk, van-e a névmásnak, elsősorban az önálló használatú személyes névmásnak neme.

Azokban a generikus nyelvekben, ahol e névmások alakjukat nem változtatják minden személyben, sőt esetleg mindig változatlanok maradnak, nem beszélhetünk a névmás neméről olyan értelemben, mint ahogy a főnév, vagy a változó nemű szavak neméről beszélünk. De azért kétségtelen, hogy bizonyos alaktani kritériumok megléte esetében a genusnak van valami köze e névmásokhoz. Vegyük az alábbi esetet: orosz *я знал — я знала*. Az állítmány genusa aszerint változik, hogy a névmás férfire vagy nőre vonatkozik-e.

Az egyeztetés alapja ebben az esetben a változatlan alakú névmás jelentése. Ezt az esetet, szemben a változó nemű szavak egyeztetésével, nevezzük el szemantikai genusnak, míg amaz grammatikai genusnak nevezhető.

Abban az esetben, amikor a névmás alakilag is megoszlik, a helyzet változik. Vegyük az alábbi példát: or. *он знал — она знала — оно знало*. Az állítmány a névmási alanyhoz igazodik, de a névmás maga is változtatja alakját az általa kifejezett személy vagy dolog nemének megfelelően. Ilyen módon a névmás a genus tekintetében csak közvetítő szerepet játszik, s viselkedése eltér mind az állandó, mind a változó nemű szófajokétól: maga is egyezik, de hozzá is igazodnak. Ezt az esetet nevezzük el grammatikai szemantikai genusnak.

A névmás viselkedését áttekintve a különböző helyzetekben első pillantásra az a benyomásunk, mintha a genus és sexus viszonya sokkal közvetlenebb volna, sőt még az a gondolat is felmerülhet, hogy a két különböző jelenség összetalálkozása mégis csak a névmás közvetítésével történt. Csakhogy ez

a kapcsolat látszólagos. A névmás szemantikai genusegyeztetése nem jöhetett volna létre az alaki megoszlással rendelkező névmás analógiája nélkül, akár vele egyidejűleg is, de sohasem azt megelőzőleg. Ami pedig az *он знал — она знала — оно знало* típust illeti, figyelembe kell venni, hogy az egyeztetés nemcsak nőre és férfire, hanem bármely hím-, nő-, illetve semlegesnemű főnévre is vonatkozhatik (*он был = дом был, она была = зима была, оно, было = солнце было*). Ezenkívül figyelemre méltó az a körülmény is, hogy az ilyen névmás a legtöbb nyelvben, így az indogermán nyelvekben is mutató-névmásból, illetve annak jelzői funkciójából vonódott el (*онъ* vagy *тѣ ѿловѣкъ jestь > онъ* vagy *тѣ jestь*). A jelzőként álló mutatónévmás egyeztetése pedig a nyelvtani genus egyik esete.

HIRT szerint a személyes névmás vagy az ilyen funkcióban álló mutatónévmás indította el a nemek szerinti alakmegoszlást. Az indogermán harmadik személyű személyes névmás viszont jóval később fejlődött ki a genus kategóriájánál, ennek következtében a szóban forgó névmás megoszlását nem személyes névmási, hanem jelzői vagy állítmányi használata következtében kaphatta.

Ha elhagyjuk az indogermán nyelvek körét, és a névmás genusalakító lehetőségét más nyelvcsaládokban is megvizsgáljuk, megerősödik az a benyomásunk, hogy a névmásnak ez a szerepe nem igazolható. Azokban a nyelvekben, amelyekben a genus kategóriája nem fejlődött ki, általában a személyes névmásnál sem tartják szükségesnek a férfire vagy nőre vonatkozó alakot külön megjelölni. Felmerül a kérdés, miért éppen az indogermán alapnyelvben lett volna erre szükség. Aligha valószínű, hogy HIRT állítása értelmében a *si* és *sā* névmásnak már eredetileg 'sie' jelentése volt. Ez csak a kongruencia kialakulásával történhetett meg, előbb semmi esetre sem.

Megjegyezzük, hogy a japánban előfordul a személyes névmás harmadik személyének kétféle alakja férfire, ill. nőre vonatkozó jelentésben anélkül, hogy e nyelv ismerné a genuskülönbséget. A következő névmások „többalakúak”: *ano otoko* 'er' — *ano onna* 'sie', többesszámban *ano otokotachi* 'sie männlich' — *ano onnadomo*, *ano onnatachi* 'sie weiblich', sőt „semlegesnemű” névmás is létezik: *ano mono* stb. Csakhogy ezek a névmások, mint általában a japán személyes névmások, főnévi eredetűek (*onna* 'nő', *otoko* 'férfi', *mono* 'dolog'), úgyhogy csak egy gyakoribb, általánosabb használatával állunk szemben annak a magyarban is ismert esetnek, amikor a névmás által jelölt személyt vagy tárgyat kissé közelebről meghatározzuk: *ez a férfi*, *az a nő*, *ez a dolog*. Ez pedig nem nevezhető genuskülönbségnek, mivel alaki megoszlásról szó sincsen. Amíg a névmás megtartja névmási mivoltát, és nem válik suffixummá, addig a genus kialakításában nem lehet szerepe. Ami az indogermán alapnyelvet illeti, még senki sem tudta elfogadhatóan bebizonyítani a névragozási suffixumok névmási eredetét: BOPP gondolata a mai napig csak hipotézis maradt. Más nyelvcsaládokban azonban, mint látni fogjuk, a névmásnak valóban volt szerepe a genus, illetve az osztálytagozódás kialakításában, miután raggá változása bebizonyítható. Az indogermán nyelvekben e hipotézis nélkül is közelebb tudunk jutni a genus kialakulásának megértéséhez.

6. Ha az indogermán nyelvcsalád genus kategóriájára vonatkozó elméleteket megróstatjuk, akkor csak két használható gondolat marad: BRUGMANN és MEILLET nézete. Próbáljuk meg e két kutató elképzeléseinek értékes magvát kiválasztani, és azokból elindulva közelebb jutni a célhoz!

Abból a feltevésből kell kiindulnunk, hogy először valóban a genre animé és inanimé vált ki MEILLET kézenfekvő indokolása szerint. Persze ezzel szemben fel lehetne hozni azt az ellenérvet, vajon miért nem a szórend megkötésével küszöbölte ki a nyelv fejlődése az előforduló kétértelműségeket. Hiszen a modern indogermán nyelvek is gyakran ezt a megoldást választották, amikor a nominativus és accusativus a hangfejlődés során újra egybeesett alakilag, vö.: fr. *le père voit le fils — le fils voit le père*. Erre azzal válaszolhatunk, hogy a szórend kötöttsége akkor játszik nagyobb szintaktikai szerepet, amikor morfológikus eszközök kevésbé állanak rendelkezésre. De amikor a nyelv bővelkedik alaki módosítóokban és formaszótagokban, és amikor egész rendszerét éppen az alaktani viszonyító eszközök gazdagsága jellemzi, akkor valószínűbb, hogy a szokott és gyakori módszert alkalmazza az új kifejezés-módok kialakításában. Az indogermán alapnyelvet pedig szemben az újlatin nyelvekkel, éppen ilyen formagazdagság jellemezte.

A másik lehetséges ellenérv szerint az agens és patiens alaki megkülönböztetése fölösleges volt, mert igen csekély lehetett azoknak az eseteknek a száma, amikor valóban félreértést okozott a nominativus és accusativus alaki azonossága. Az igaz ugyanis, hogy az ilyenféle mondatokban: **otcb vidits synz* valóban nehéz volt eldönteni megfelelő előzmények vagy szövegkörnyezet nélkül, hogy az apa látja e a fiát vagy fordítva, de az esetek túlnyomó többségében már a mondat jelentése biztos útmutatást nyújt. Nem kétséges, hogy az „apa neveli a fiát”-féle mondatokban a „nevel” ige jelentése félreérthetetlenül megmutatja, melyik mondatrész az agens és melyik a patiens. Nem tételezhető fel tehát, hogy néhány félreérthető helyzet ilyen új és a nyelv szerkezetét nagymértékben átformáló változásokra készítette volna a nyelv belső erőit, hiszen a félreérthetőséget teljesen kiküszöbölni egyetlen nyelvből sem lehet. Például ebben az orosz mondatban: *человек в белой шляпе пошел с нами а в белой шляпе* határozó éppen úgy lehet az alany, mint az állítmány vonzata módosítva ezáltal a mondat jelentését.

Erre az ellenérvre azt kell válaszolnunk, hogy az indogermán alapnyelv mondatait szövegek hiányában nem ismerjük, ennél fogva sem azt nem tudjuk kimutatni, hogy a félreértésre okot adó kapcsolatok előfordultak-e tömegesen, sem azt, hogy nem fordultak elő. Az ellenérv pedig csak akkor volna elfogadható, ha valóban adatokkal tudná állítását alátámasztani. MEILLET érve mögött ezzel szemben nyelvtörténeti tapasztalatok állanak. Minden esetben ugyanis, amikor az indogermán különnyelvi fejlődés során a nominativus és accusativus alakilag újra egybeesett, a nyelv az agens és a patienst, vagy szórendi vagy alaktani úton ismét megkülönböztette. Az újlatin nyelvek a szórend kötöttségének útját választották. A szláv nyelvekben ezzel szemben szinte megismételni látjuk az indogermán alapnyelvben feltételezhetően lejátszódtott folyamatot, persze változott körülmények között.

A szóban forgó jelenség már az összslávban kezdetét vette, s az óegyházi szlávban már elég kifejlett állapotban találjuk. Az *-o-*, *-jo-* az *-i-*, *-ǔ-* tövű és egyes mássalhangzós tövű deklinációkban az accusativus és a nominativus hangtani fejlődés következtében egybeesett (*stolb, synz, gostb, dьnb*). A himnemű személyeket jelentő főneveknél a nominativusszal egyenlő accusativus helyett a genitívust kezdik az accusativus funkciójában használni, pl.: *izvolko nožb udari raba archiereova*... Cod. Mar.; *vojini že vese Isusa vьnotrb na dvorb*. Cod. Mar.; *i obręto Marijo i Josifa mladьnecb*. Cod. Ass. Ebből fejlődött tovább a mai szláv nyelvekben ismert kategória, a személy—nemszemély, illetve

az élő—élettelen megkülönböztetése. A szláv különnyelvi fejlődés tehát ugyancsak a személy, vagyis az agens alaki megkülönböztetését tette szükségessé. A nominativus és accusativus közti különbség kialakítása figyelhető meg a hímnemű szavaknál is (a nőnemű személyek túlnyomó többsége az *-ā-*, *-jā-* tövű deklinációba tartozott, ahol a nominativus és accusativus nem esett egybe), s a változó nemű szófajok egyeztetése is követi ezt a különbségtételt (or. *добрый день — доброго отца* acc.), csakhogy ez az új accusativus megmaradt a személyek és élőlények neveinél, és nem alkotott egy új deklinációs rendszert, hiszen ez a teljesen kifejlődött szláv névragozási rendszerben már nehézséggel járt volna. (E jelenség további sorsára még visszatérünk.) Érdekes, hogy a szlávhoz hasonlóan az újlatin nyelvek közül a spanyol nem elégedett meg a szórendi megkötéssel, hanem az élőlényeket jelentő főnevek accusativusát a dativusszal fejezi ki: *yo veo el mar, la sierra — yo veo al padre, a la madre, al ave*.

HJELMSLEV (Animé 175—6) e jelenséget a spanyolban inkább személy—nem személy kategóriának tartja, mint élő—élettelen kategóriának, pedig az állatokat jelentő főnevek accusativusa is egyenlő a dativusszal, mint példánk (*al ave*) is mutatja.

E kitérő után kísérjük tovább a genus fejlődésének útját. A kétféle accusativusi alak különválásakor, nagyjából vele egyidejűleg, létrejöhett a változó nemű szófajok egyeztetése. A genus szempontjából e döntő körülmény részleteit nem ismerjük. Amint láttuk, ha egyes kutatók beszélnek is fontosságukról, részletesen nem elemzik.

A megoszlás kialakulásának oka véleményünk szerint az állandó nemű főnév végződésének analógiás hatásában keresendő. A vele szoros viszonyban álló mondatrészek, tehát elsősorban a jelzői funkciót beltöltő szófajok az összetartozás jelzésére rímszerűen ráhangzással követték a főnév végződését: **ekvos dhabhrōs — ġvenā dhabhrā — uergom dhabhrōm — sūnus dhabhrus — matēr dhabhrēr*; sing. abl. *ekvōd dhabhrōd — ġvenās dhabhrās* stb.

Ez a ráhangzásszerű, analógiás úton keletkezett megoszlás nem ismeretlen az indogermán nyelvek későbbi fejlődésében sem. A szláv nyelvek körében két példáját is látjuk a hátratett artikulusz ragozásánál. A bolgár nyelvben ma az artikulusz főképpen a többesszámban nem annyira a genusalakot, mint bizonyos esetekben inkább a főnév végződését követi. Az egyes számban a mássalhangzóvégződés nem akadályozza annak, hogy az artikulusz ne igazodjék a nemhez, habár nem ritka az egyeztetési bizonytalanság, pl.: *град — градът, смелост — смелостта*, de *nene — neneм ~ neneма*. A többesszámban az *-a* végződésű főnevek artikulusza függetlenül nemüktől mindig *-ta*: *братята м. — книжата ф. — селата нтр*. Az artikulusz kezdetben a névmási deklináció végződése szerint követte a főnév ragos alakjait, de az analitikus ragozás elkopásával más erők érvényesültek, és így alakult ki a ráhangzásszerű kongruencia, amely e nyelvben a szóban forgó esetekben a genus sajátos funkcionális erejét csökkenti.

Az északi nagyorosz nyelvjáráásokban hasonló jelenséget találunk. Itt a nominativus mindkét numerusbeli alakjai aránylag szabályos egyezést mutatnak a hátratett artikulusz alakjaival, de a casus obliquusokban már csak a főnév végződése szerinti ráhangzás figyelhető meg. A nyelvtörténeti adatok azt mutatják, hogy itt is a korábbi szabályos egyeztetés süllyedt vissza ráhangzássá (lásd SOBOLEVSKIJ 224).

Ha e két esetben a genust gyöngítő és fordított úton létrejött fejlődésről van is szó, megmutatja, hogy a ráhangzásnak van szerepe az indogermán nyelvek életében.

A ráhangzás kifejlődését nem kell mechanikus folyamatnak elképzelni, hiszen elég fontos funkciót kapott: a szórend szabad volta következtében ez jelölte a szókapcsolatok tagjainak egymáshoz való tartozását. A kialakulóban levő egyeztetés nem jelezte mindjárt a genuskülönbséget, hiszen csak a szóvégekhez igazodott, azok alakját pedig a tövek és a suffixumok szabták meg. Ahányféle casusrag végződése volt a főnévnek, annyiféle alakban igazodott hozzá a változó nemű szófaj is. Csak amikor a kétféle accusativus végződés kifejlődött, akkor vált lehetővé a genus jelölése. A változó nemű szófaj itt is híven követte az accusativus megfelelő végződését. Ekkor pedig a *dhabhros* melléknévnek két paradigmarendszere keletkezett, mert ugyanolyan ragozási rendszerbe (pl. -o- tő) tartozó főnevek mellett kétféle accusativus végződést kapott. Az egyikben a nominativus azonos volt az accusativusszal, a másikban a két casust külön ragok képviselték: 1. *dhabhrom* n.-a., 2. *dhabhros* n. — *dhabhrom* a. Ahhoz tehát, hogy a genuskülönbség kialakuljon, a genre animé és a genre inanimé szétváljon, két jelenség nagyjából egyidejű találkozására volt szükség: a nominativus és accusativus különbségére, illetve azonosságára ugyanazon ragozási rendszeren belül az odatartozó szavak különböző csoportjai között, valamint az egyeztetés kialakulására. Miután az első lépés megtörtént, a fejlődés a BRUGMANN által leírt úton haladt tovább. A lényeg azonban itt nem az volt, hogy a **ġuenā* és a **strī* főnevekből új nőnévképző vonódott el, hanem az, hogy a változó nemű szófajok e végződéshez igazodtak. Nyilvánvaló, hogy a nőnem csak fokozatosan kezdett megszilárdulni azáltal, hogy a változó nemű szófajok sokféle végződése lekoptak, és egyre kevesebb, majd végül csak néhány végződésük maradt, s ez az egy vagy két különböző végződés a többféle végződésű főnevekre egyaránt vonatkozott. Tehát a **ġuenā dhabhrā*, *ekvā dhabhrā* egyeztetés hatására a korábbi *strī dhabhrī* helyett *strī dhabhrā* egyeztetés fejlődött ki. A *ġuenā*, *ekvā*, *strī* nőt vagy nőtényt kifejező jelentése itt szolgáltatott analógiát.

Most már csak az a kérdés, miért nem maradt meg a változó nemű szófajok sok végződése, és miért éppen az *-ā* győzte le az *-ī* ragot? Ennek oka az lehetett, hogy a gyakrabban előforduló főnevek, illetve azok végződéseinek aológias hatásukkal fokozatosan kiszorították a ritkább végződéseket. Kiönösen akkor fordult ez elő, amikor több különböző végződésű főnévre ugyanaz a változó nemű szó vonatkozott. Ebben az esetben nyilván a gyakrabban hallott végződés lehetett az irányadó: **sā ġuenā űe strī*; *ġuenā űe strī dhabhrā*. Az *-ā*-tövé deklinációba pedig több és gyakrabban használt főnév tartozott, mint az *-ī*-típusba. Egyébként lényegében nemcsak a kimondottan nőt vagy nőtényt kifejező jelentés számított, hanem maga a végződés, hiszen *-ā* végződésű lehetett számos kifejezetten férfit, hímet jelentő szó is (latin *scriba*, óegyh. *vojevoda* stb.). E főnevek genusának kérdésére még visszatérünk.

A ráhangzás létrejöttét, mint mondtuk, nyilván az összetartozó mondatrészek (pl. jelző — jelzett szó) kapcsolata is elősegítette. Más szóval az a szükségesség, hogy az összetartozó mondatrészek alakítani jegyekkel is megkülönböztethetők legyenek, válthatta ki a ráhangzás kifejlődését, vagy legalábbis elterjedését. Nem érdektelen hivatkozni FREI (55—56) nézetére, aki „assimilation discursive” néven a nyelvi alkalmazkodás általános jelenségei között tartja számon az egyeztetés elterjedését.

A vázolt folyamat nemcsak a nominativusban és accusativusban, hanem a casus obliquusokban is hasonlóan mehetett végbe, ha nem is a casus rectus-szal feltétlenül egyidejűleg. Végeredményben a változó nemű szófajok általában három, genus szerint jól elkülönülő paradigmarendszerben tömörültek. Ezekre az jellemző, hogy a nőnemű alak a másik két csoporttól mindegyik numerusban és casusban eltérő végződéseivel folytán különbözik, míg a hímnem a semlegesnemtől továbbra is csak a nominativus és az accusativus suffixumaiban tér el. Az állandó nemű főneveknél szintén a nominativus és accusativus a legbiztosabb megkülönböztetője a semlegesnemnek és a hímnemnek, míg a nőnemű főneveknél a nemet biztosan jelölő suffixumok száma a változó nemű szófajokhoz képest kisebb. Így az *-ā-* tövű deklináció hímnemű szavai miatt e típus ragjai aligha jellemzőek kizárólag a nőnemre. Az indogermán alapszavakhoz képest a további fejlődés során a genust biztosan jelölő ragok száma — azokban a nyelvekben, ahol a szintetikus deklináció megmaradt — általában megnövekedett.

A fent leírt fejlődés sok ingadozás és egyeztetési bizonytalanság közepette mehetett végbe. A névragozásban egységesülési folyamat figyelhető meg, amely a kevésbé produktív tövek kiküszöbölésével és a produktív tövekbe való beolvadással jár együtt. Ez a jelenség a főnévi deklinációban is megvolt, ám a melléknevek ragozása terén gyorsabban és gyökeresebben ment végbe. Amíg például a szláv nyelvek többé-kevésbé ma is őrzik valamennyi indogermán főnévragozási típus maradványait (or. *-n-*: *время* < *vremę*, *-nt-*: sing. *теленок*, plu. *телята* < *tele-teleta*, *-r-*: n. *мать*, dat. *матери* < *matimateri* stb.), addig a melléknévi deklinációt már csak az *-o-* és az *-ā-* tövű típus képviseli. A balti nyelvekben viszont megőrződött az *-ū-* és *-ī-* tövű, feltehetően eredeti melléknévi megoszlás (lit. *saldūs* 'édes' masc. nom. — *saldū* fem.; *dīdis* 'nagy' masc. nom — *dīdē* fem.).

Rá kell mutatnunk, hogy a melléknevek közül már kezdetben sem vette fel mindegyik a ráhangzásszerű végződéseket, vagy ha a casus obliquus ragjait követte is, nominativusban csak egy végződése maradt meg, s ezáltal a nemek közül csak a hímnem (és nőnem), illetve a semlegesnemet különböztette meg az accusativus azonos vagy eltérő végződése útján (pl. latin participium praesens *ferens* nom. masc., fem., ntr. — acc. *ferentem* masc., fem. - *ferens* ntr.). A helyzet nyelvégenként változik. A szláv nyelvekben a participium praesens ragozhatóvá vált (óegyh. *bery* nom. masc., ntr. — **berotji* > *berotši* fem.). Általában kevés helyen fejlődött ki az *-es-*, *-ī-*, *-n-* tövű melléknevek megoszlása. Több indogermán nyelvben pedig teljesen ragozhatatlan melléknevek is maradtak, pl. óegyh. *svobodъ*, gör. *ῥοδοδάκτυλος*. E jelenség oka az lehetett, hogy az improduktív tövekhez kevésbé használt melléknevek tartoztak. Ritka előfordulásuk miatt nem fejlődött ki a ráhangzásszerű egyeztetés sem, vagy csupán csökkentett mértékben, nem rendszeresen.

HIRT (330—2) a kétvégződésű melléknevek (latin *maior* masc., fem. — *maius* ntr.) különbségét az eredeti élő-életlen megkülönböztetésére vezeti vissza, míg az egyvégződésű participiumokat (lat. *ferens*) későbbi egybeeséssel magyarázza. Ő is lehetségesnek véli azonban, hogy másutt a ragozhatatlan melléknevek megőrzött régiségek.

A melléknevek megoszlásának alakulása egyéb, főképpen mondattani körülményektől is függhetett. STANG úgy véli, hogy az indogermán alapszavakban kétféle melléknév volt: az értelmezői (appositionell) és a leíró, azaz jelzői és állítmányi (attributiv und prädikativ). Az értelmezői melléknevek

megőrizték főnévi jellegüket, és alaki megoszlásuk nem fejlődött ki. Erre a jelenségre vezethető vissza az *-i-*, *-ű-* és egyéb egyalakú melléknevek megoszlásnélkülisége. A szerzőnek igaza van abban, hogy a szintaktikai funkció erősítőleg vagy gyengítőleg hathatott a megoszlás általánossá válásánál, de STANG nézetének vannak vitatható pontjai is. Az *-ű-* tövű melléknevek paradigmarendszerének másodlagos volta mellett száll sikra SPECHT is (Ursprung 112—3 és Bildung).

Az általunk vázolt fejlődési út elfogadhatóvá tétele céljából több nehézséget kell kiküszöbölnünk. Vajon összefér-e gondolatmenetünkkel az a lehetőség, hogy az *-i* mint nőnemképző régebbi mint az *-ā*? Már az előbb rámutattunk arra, hogy igen sokféle egyeztetési változat és bizonytalanság uralkodhatott, míg végül a főnévképzők közt az *-i* előbb kristályosodott ki az *-ā* végződésnél, a változó nemű szófajok ragozásában viszont az *-ā* végződés vált általánossá. A két jelenség közt tehát nincs ellentmondás.

Nem szól-e tételünk ellen az a megfigyelés, amelyre MEILLET utal, ti. hogy egyes nőnemű melléknévi alakok a hímneműből képződtek? E kérdés még távolról sincs tisztázva. Problémát főleg az *-nt-* > *-ntjā-* okozhat. Ez is összefügg azzal a jelenséggel, hogy nem mindegyik melléknévi ragozásban fejlődött ki a megoszlás. Nyilván alaktani nehézségek is hátráltathatták egyes típusokban a megoszlás létrejöttét, nemcsak az a körülmény, hogy az improduktív tőhöz tartozó szavak ritkábban fordultak elő. Tény az, hogy a leggyakoribb melléknévi ragozási típus három különböző nemű alakja csak két főnévi ragozási típusból keletkezett: az *-o-* és *-ā-* deklináció egységes, hármas paradigmarendszerbe való alakulásból. A kevésbé produktív melléknévi deklinációk megoszlásuk kialakítása esetében nem tudtak közvetlenül ilyen vegyes megoldást alkalmazni, de ha mégis szükség volt rá, akkor a szóképzés segítségét is igénybe vették.

A kezdeti egyeztetési bizonytalanságokat az a tény mutatja a legjobban, hogy egy ragozási típuson belül az indogermán alapnyelvben nem volt meg az egység a genus szempontjából. Egy deklinációhoz több nemű szó is tartozhatott. Hosszú fejlődés útján sikerül a töveket a nem tekintetében egységesebbé tenni. Ennek két útja volt. Vagy az eltérő nemű szó nemet változtatott, vagy ragozását másította meg és a nemének megfelelő típusba került át. Az eredeti semlegesnemű *medz* az ógyh. szlávban már hímnemű lett a többi *-ű-* tövű főnév hatására; a **snūsos* főnév viszont az *-o-* tövű deklinációból nőnemét megtartva az ógyházi szlávban már az *-ā-* tövű deklinációba került át *snъcha* alakban.

Ezen egységesülési folyamat feltárásában szintén vannak megoldásra váró részletkérdések. Ide tartozik például az *-ā-* tövű főnévragozás nem jelentéktelen számú hímnemű főneveinek esete. BRUGMANN (Grundriss 96—9) úgy véli, hogy e szavak eredetileg nőneműek voltak, elvont jelentésük volt, s később ezt a jelentést férfiakra alkalmazva (lat. *auriga*, *scriba*, ógyh. szláv *vladyka*, *vojevoda*) hímneműek lettek. Az általánosabban elfogadott nézet szerint e szavak eredetileg is hímneműek voltak. Ez MEILLET véleménye is.

Felmerülhet az a kérdés, nincs-e az értékmegkülönböztetésnek az indogermán nem kialakulásában valamilyen közvetett szerepe olyképpen, hogy kezdetben önálló szavak jelöltek egy-egy osztályt, majd e szavak önállóságuk elvesztésével formánsokká váltak, s így hozták létre a névragozási töveket ahhoz hasonlóan, ahogyan, mint később látni fogjuk, a bantuban kialakult a névszói osztályrendszer. Erre a kérdésre az indogermanisztika mai állása

szerint nem lehet határozott választ adni. (Lásd BRUGMANN, Grammatik 285. HIRT, 81—4 szilárdabban hisz ebben a hipotézisben. E problémára még visszatérünk.)

SPECHT (Ursprung) az indogermán névragozási rendszer kialakulását éppen ezzel az elmélettel magyarázza, s a heteroklizist a mutatónévmás enkliziséből vezeti le.

De ha a tövek maguk egy korábbi osztályi vagy ahhoz hasonló tagozódásból keletkeztek is, a genus maga ebből a folyamatból nem fejlődött ki, mert e kategória a tövek kialakulásánál feltétlenül később jött létre. Ezt a legvilágosabban az mutatja, hogy a genus és a névragozási törendszer két különböző dolog. Az indogermán alapnyelvben a genus és a tő nem alkotott egységet, önállóságát mindkét jelenség őrizte. Az viszont nem vitatható, hogy a tövek, illetve végződéseik sokfélesége könnyítette meg a genus kialakulását. Az a körülmény, hogy a tő és a genus az indogermán alapnyelvben két különböző dolog volt, nem jelenti azt, hogy más nyelvcsaládban ne lehetne azonos egymással.

Az indogermán különnyelvi fejlődésben a genus és a tő mind szorosabban összefonódott az egységesülés már vázolt folyamata sodrában. Vannak olyan modern indogermán nyelvek, ahol a tő és a genus teljesen összeolvadt. Ilyen az újfelnémet nyelv is. Ebben a főnévragozás — amennyiben tőről szinkronikus szempontból is lehet — a három nem szerinti tőre osztható: *der Vater* m., *die Mutter* f., *das Kind* ntr. Másutt e folyamat nem tudott teljesen végbemenni. A szláv nyelvekben például a tő és a genus ma is különáll, bár az óegyházi szlávon keresztül a nyelvtörténet lépésről-lépésre mutatja szorosabbá válásukat. A teljes összeolvadás a bulgárban és a macedonban létrejött ugyan, de a nyelv analitikus rendszere következtében valójában tövekről sem igen beszélhetünk. A többi szláv nyelvben a genus és a tő különbségét jelzik a mindenütt többé-kevésbé megmaradó improduktív ragozási típusok. (Lásd erre vonatkozóan SKALIČKA, másképpen ROCHER.)

Sok probléma merülhet még fel a genus és a tő viszonya kérdésében. Ilyen az *-ā-* tövű deklináció egyesszám nominativus és az *-o-* tövű ragozási rendszer semlegesnemű többszámú nominativus-accusativus ragjának (*-a*) azonossága, amelyet először J. SCHMIDT és újabban mások is részletesen tárgyaltak. Ezek a kérdések azonban a genus kialakulásának ügyét közvetlenül nem érintik, habár esetleg adhatnak hozzá hasznos szempontokat.

Az eddigiekből az a tanulság feltétlenül leszűrhető, hogy az indogermán alapnyelvben a genus nem egyidejűleg, nem azonos úton és nem ugyanazon okok következtében jött létre. Ebből is kiviláglik, hogy már egy nyelvcsaládon belül sem lehet ezt a kategóriát általánosítva tárgyalni. Valószínűnek látszik, hogy a semlegesnem és a nem semlegesnem szintaktikai szükségletek következtében vált ketté. A hímnem és a nőnem morfológiai-szemantikai okok miatt különült el.

7. Az indogermán nyelvcsalád területét elhagyva sokkal nehezebb, kevésbé kikutatott talajon járunk. Különösen a nyelvtörténeti adatokkal egyáltalában nem vagy alig rendelkező ún. primitív nyelvek az indogermánál kevésbé megbízható adatokkal szolgálnak a genus keletkezésére vonatkozóan. Bizonyos következtetéseket azonban főleg a bantu és szudáni nyelvekre le lehet vonni.

WESTERMANN kimutatja, hogy a bantu nyelvekben és a bantu hatására egyes szudáni nyelvekben létrejött névszói osztályok jellegzetes ragjai erede-

tileg vagy önálló névszók, vagy névmások, illetőleg ragok voltak. Például a személyeket vagy élőlényeket jelentő szavak csoportjában a külön osztályba tartozó többesszámot néhány nyelvben vagy a személyes névmás harmadik személyének, vagy az egyik mutatónévmásnak enklizisével jelölik: dinka *djonkor* 'ló' — *djonkorke* 'lovak' (a *ke* rag önállóan mutatónévmásként is előfordul); efik *eka* 'anya' — *meka* < *mo-eka* 'anyák' (a *mo* rag egyben a személyes névmás harmadik személye); a bantu *ku* morféma, mint a helyet jelentő főnevek osztályának ragja, a *ku* 'külső rész' főnévvel azonos; a deminutív jelentésű, vagy kisebb tárgyakat magában foglaló osztály *pi* ragja, amely az északnyugati bantu nyelvekben van meg, azonos a togo és gur nyelvek (Togorest- und Gursprache) *pi*, *fi* 'gyermek' szavaival stb. WESTERMANN tanulmányából az a kép bontakozik ki, hogy a felsorolt afrikai nyelvekben a genus keletkezésének egészen más útjával állunk szemben.

Azok a főnevek és névmások, amelyek egy-egy osztály, azaz nem ragjaivá váltak, kezdetben lényegében a képzők szerepét töltötték be. Feltehető, hogy a szóban forgó főnevek és névmások először csak a főnévhez járultak hozzá anélkül, hogy a velük viszonyban levő többi mondatrészhez is csatlakoztak volna, vagyis az egyeztetés még akkor nem jött létre. A főnév és az önállóságát elveszített főnévi vagy névmási eredetű képző enkliziséből analógiás úton osztályrag keletkezett. A következő lépés ezután az volt, hogy a főnévtől függő mondatrészek az osztályrag hangalakját maguk is átvették, s így létrejött az egyeztetés. A bantu és a szudáni nyelvek történeti adatainak hiányában a fejlődés legelső szakasza dokumentálatlan, nem látható tehát az a stádium, amikor a főnév és a névmás még csak képző volt; de már a szudáni nyelvekben megtalálható ma is a következő lépés, amikor a képző kezd raggá válni, az egyeztetés azonban még hiányos: csiráiban megjelenik, de még nem vált rendszeressé.

Más kutatók, főleg DELAFOSSE (MEILLET—COHEN 742), másként magyarázzák a szudáni nyelvek fent említett jelenségét. Eszerint e nyelvekben valaha a bantuhoz hasonló, teljes egyeztetésen alapuló osztályrendszer volt, azonban a történeti fejlődés ezt összecsugorította sőt helyenként teljesen meg is szüntette. Hasonló gondolatot találunk MEINHOF (53) művében. Erre még később visszatérünk.

WESTERMANN rámutat, hogy a szabályos kezdőrímszerű egyeztetés, amely a bantu nyelveket annyira jellemzi, a szudáni nyelvekben még csak kezdeti formákat öltött. Így a gola nyelvben a melléknév határozatlan alakban nem egyezik a főnévvel, határozott alakban az osztályrag a melléknévhez és nem a főnévhez járul, a többesszámú határozott alakban viszont már teljes egyeztetés található: *e-gwa fua* 'Knochen weisser' — *e-gwa fua-le* 'der weisse Knochen' — *ma-gwa fufua* 'weisse Knochen' — *ma-gwa fuafua-ma* 'die weissen Knochen' (*e* és *-le* a tárgyak osztályának egyszámú ragja, *ma-* és *-ma* ezen osztály többesszámának ragja, *gwa* 'csont', *fua* 'fehér'). A lelemi vagy lefana nyelvben (Togorestsprache) már rendszeresebb az egyeztetés: *ba-kotoko ba-mo* 'ezek a sündisznók' (*ba* az élőlények osztályának többesszámú ragja). Mindazonáltal sok szintagmatikus kapcsolatban még hiányzik az egyeztetés, pl. számnevek után (*ba-lakpi enyo ba-tja ku-dzi le lo* 'Schlangen zwei sie waren Baumes Seite'; az *enyo* 'zwei' számnév nem kap osztályragot). Feltételezhető, hogy a bantu nyelvekben sem egyszerre alakult ki a mai teljes egyeztetés, hanem hosszú fokozatos fejlődés és ingadozások eredménye volt. Kezdetben csak bizonyos mondatrészekre terjedhetett ki, azonban a bantu nyelvekben érvényesülő igen erős analogikus erő teljessé tette a kongru-

enciát, amely a mondat majdnem minden tagján végigvonul, s így a megszólalással rendelkező szófajok száma is nagyobb az indogermán nyelvekhez viszonyítva. Ez a német mondat: *dieser kleine hübsche Ort gefällt mir* bantu (szuaheli) nyelven így hangzik: **pa-hali ha-pa pa-dogo pa-zuri pa-ni-pendeza.**

HOMBURGER (De l'origine és Le genre) különösen a névmási eredetű elemek osztálytaggá válásával foglalkozik abban látván a jelenség lefolyásának legfontosabb tényezőjét.

Alapos monográfiák más, ún. primitív nyelvekre vonatkozóan hiányzanak, hiszen még az afrikai nyelvek e jelenségével kapcsolatban sem hangzott el az utolsó szó. Nincs kizárva azonban, hogy másutt is az afrikai nyelvekhez hasonlóan fejlődött ki a névszói osztálytagozódás. Lehetséges például, hogy az ausztráliai bennszülött nyelvekben is ez volt a fejlődés menete, hiszen az osztályok tagozódása és a hozzájuk tartozó szavak jelentésköre, valamint az egyeztetés jellege igen hasonló hozzájuk. A szudáni és a bantu, valamint az ausztráliai nyelvek főnevei bizonyos fogalomkörök szerint csoportosíthatók osztályaiknak megfelelően. Ha ezeket a fogalomköröket megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy nagyjából megfelelnek a WUNDR-féle értékmegkülönböztetés szempontjainak. A szudáni gurma nyelv az alábbi osztályokat különbözteti meg:

1. élőlények nevei egyesszámban, 2. eszközök, testrészek nevei, 3. állatok, egyes tárgyak (pl. *tű*) nevei, 4. állatok nevei többesszámban, továbbá főnevesült melléknevek (pl. *a fősvény*), 5. eszközök, bizonyos állatok nevei, 6. folyadékok (pl. *vér, víz*) nevei, 7. olyan főnevek egyesszáma, amelyek többesszámban *a-*, *-a* ragot kapnak, 8. eszközök, testrészek, kisebb állatok (pl. *méh*) nevei többesszámban, 9. testrészek, eszközök, egyes állatok nevei többesszámban, 10. testrészek, eszközök, nevei egyesszámban, 11. más testrészek, eszközök nevei egyesszámban, 12. élőlények nevei többesszámban. (Lásd WESTERMANN 19—21.)

A fogalomkörök jelentése, amint látjuk, nagyon tág, úgyhogy az egyes osztályokba való tartozást egy-egy főnévre vonatkozóan éppen úgy a nyelvhasználat dönti el, mint az indogermán nyelvekben, de lehetséges, hogy az elhatárolódás kezdetben következetesebb volt, és egy osztály fogalomköre szűkebb volt. Jellemző az egyesszám és többesszám osztálykülönbségekben is megnyilvánuló ellentéte. A numerus és genus közti összefüggés az indogermán nyelvekben is megvan, mint már említettük (*-a* végű egyesszám nominativus nőnem és nominativus-accusativus többesszám semlegesnem). MEINHOF (77—83) részletesebben foglalkozik e kérdéssel, és mint láttuk, VELTEN szintén összefüggést keres a két kategória közt. Mindazonáltal a probléma csak a numerusra is kiterjedő behatóbb vizsgálatok útján tisztázható.

A bantu nyelvek sokféle osztályában a szudániban látott fogalomkörökön kívül emfaticus pejoratív, deminutív) és egyéb, logikai jellegű elemek (szingulatív, kollektív, absztraktív) is találhatóak. (Lásd MEILLET—COHEN 864—867 és MEINHOF 60.)

Az ausztráliai nyelvek közé tartozó andiljaugwa 9 osztálya az alábbi módon tagozódik:

1. férfiak, felszerelési tárgyaik nevei, 2. az 1. csoport duálisa, 3. az 1. és 4. csoport plurálisa, 4. nők, eszközeik, egyes madarak és más állatok nevei, 5. a 4. csoport duálisa, 6. élettelen tárgyak, egyes halak és fák, a legtöbb testrész, az égitestek a nap és a hold kivételével, 7. nap, tenger, hajók, gumók,

a legtöbb fából készült tárgy neve, 8. hold, kisebb állatok, eszközök, fegyverek stb. nevei, 9. nagyobb állatok nevei. (Lásd MEILLET—COHEN 696—697.)

Megjegyezzük, hogy több ausztráliai nyelvben már csak két vagy három osztály létezik, s azokban a fogalomkörök nagyrészt a természetes nem megkülönböztetését mutatják, végül vannak genust nem ismerő nyelvek is.

A különféle nemű főnevek jelentés szerinti csoportosításával az indogermanisták is próbálkoztak. GRIMM nyomdokain haladva többen megkísérelték, hogy a nemeknek valamiféle általános jelentést tulajdonítsanak. E felfogások szerint a semlegesnembe az élettelen, energiátlan dolgokat jelentő szavak tartoznának, az elvont főnevek inkább nőneműek és semlegesneműek, mint hímneműek stb. Be kellett azonban látni, hogy ezek a fogalomkörök annyira általánosak, hogy a gyakorlatban semmire sem használhatók. A primitív nyelvekben kialakult osztálytagozódás fogalomkör szerinti elhatárolódása jóval konkrétabb. Az indogermán nyelvekben alig találunk ugyanazon szűkebb fogalomkörbe tartozó főneveket, amelyeknek genusa azonos. Pl. az országok nevei és a fanevek a görögben és latinban nőneműek, a folyónevek a latinban hímneműek, a görögben nőneműek. (Lásd bővebben HIRT 336—46 és WACKERNAGEL 30—2.)

Nem valószínű, hogy az indogermán alapnyelv még összehasonlító módszerrel sem elérhető korábbi állapotában a három nemhez tartozó főnevek fogalomkör szempontjából szorosabban elhatárolódtak volna, mert a kikövetkeztethető alapszókinés semmivel sem mutat nagyobb egységet a leánynyelvekhez képest.

Az afrikai és ausztráliai nyelvekben a főnevek fogalomkör szerint való csoportosítása tehát korántsem fikció. Ezenkívül e nyelvek még abban is különböznek az indogermántól, hogy itt a névszói osztályok, vagyis a nemek, magukat az osztályraggal ellátott töveket is jelentik: a tő és genus lényegében egymással azonos jelenség.

Mindezek után azt lehetne gondolni, hogy az értékmegkülönböztetés az afrikai és ausztráliai nyelvekben mégis csak a genus kialakulásának forrása volt. Tagadhatatlan, hogy a névszói osztályok és az értékmegkülönböztetés fogalomkörei között kapcsolat áll fent, azonban ebből még nem következik, hogy ez a kapcsolat okozati összefüggés, amint ezt WUNDT és W. SCHMIDT elképzelte. Ennek kifejtése céljából mégegyszer végigkövetjük az afrikai és ausztráliai osztályrendszer kialakulásának hipotetikus útját.

Induljunk ki abból, hogy a primitív felfogás a világ dolgait és jelenségeit valamilyen érték szerint csoportosította. E dolgok és jelenségek neveit összetétel tagjaként olyan gyűjtőnévvel látta el, amely az értékmegkülönböztetés csoportjait jellemezte. Szemléltetésképpen ezt a folyamatot magyar példákon kísérjük végig. Tegyük fel, hogy valamely primitív társadalom a fogalmakat három osztályba sorolja: az élőlények, a területek és az eszközök osztályába. Az első csoportba ilyen főnevek tartoznak, mint: *ember, nő, oroszán*; a második csoportba: *mező, út, tisztás*; a harmadikba: *kés, balta, tű*. A primitív közösség nyelvileg is elvonatkoztatja e fogalomköröket azáltal, hogy a hozzájuk tartozó szavakat gyűjtőnévvel látja el: *lény, tér, eszköz*. E főneveket először alkalmilag összetételként használják, majd később egyre gyakrabban hozzáragasztják a megfelelő csoportba tartozó szavakhoz: 1. *emberlény, nőlény, oroszánlény*; 2. *mezőtér, úttér, tisztástér*; 3. *késeszköz, baltaeszköz, tűeszköz*.

A következő lépés az, amikor a hangtani erők működése következtében az összetétel utótagjának önálló volta egyre inkább elhomályosul, mert

a hangtest megváltozik, megkopik, és az eredetileg önálló szó képzővé válik. Ezen a folyamaton keresztülment igen sok nyelv önálló szava. Így lett a zürjén *-lun* képző. (*tomlun* 'ifjúság') az önálló *lun* 'Tag' szóból, így jött létre a magyar *-ság, -ség* képző a *ség* térszínforma nevéből, a *-beli* képző, illetve a *-ban, -ben, -ba, -be* rag a *bél* szóból, az újlatin nyelvek analitikus úton kialakult új futuruma (vulg. latin *amare habeo* > ol. *amerò*, fr. *j'aimerai*) stb. A fejlődésnek ez az útja éppen úgy megtalálható a genus ismerő, mint e kategóriát nem ismerő nyelvekben.

MEINHOF (57–60) hasonlóan szemlélteti az afrikai névszói osztálytagozódás létrejöttének útját, és igen találóan a kínai és más ideografikus írásrendszerek determinatív jeleinek kialakulásához hasonlítja.

Vannak olyan nyelvek, amelyekben az osztálytagozódáshoz hasonló fogalomköröknek bizonyos kezdetleges fajtái létrejöttek anélkül, hogy az elkülönülés morfológizálódott volna. Ilyen jelenséget találunk a kínaiban, valószínűleg kínai hatásra a japában, valamint kevésbé általános formában más nyelvekben (pl. az irániiban). E nyelvekben a tőszámnevek mellett álló számjelzett szó nem közvetlenül, hanem egy gyűjtőfőnévvel (számlálószóval) kapcsolódik a számnévhez. A legtöbb nyelvben az anyagnevek, vagy a számmal nem mérhető fogalmak nevei szintén ilyen gyűjtőnévvel állanak számnévvel szembe, pl. *tíz ív papír, három marék homok*. A kínaiban és a japában ez a jelenség majdnem kivétel nélkül, tehát mérhető fogalmak nevei mellett is közönséges. A kínaiban ezeknek a mennyiségjelző főneveknek egy része ma is önálló jelentésű szó, másik része valaha önálló szó volt, de jelentése elavult és csak ilyen funkcióban fordul elő, pl.: *cse 'ág', wan 'csésze', t'ao 'készlet', twi 'rakás', tou 'mérték', huo 'sokaság', ko 'darab' (elavult); szan ko zsen 'három (darab) ember'*. A japánban a legtöbb ilyen mennyiségjelző főnév eredeti jelentése már elavult.

A kínai, japán stb. mennyiségjelző főnevek használata rendkívül emlékeztet a szudáni és valószínűleg a bantu nyelv kezdeti korszakára, hiszen itt is bizonyos főneveket meghatározott formaszók kapcsoltak össze anélkül, hogy más mondatrész egyezett volna velük. A különbség az, hogy a kínaiban, japában stb. e szókapcsolatok csak tőszámnevek mellett fordulnak elő, egyébként a főnevek szabadok, az afrikai nyelvekben viszont a formaszók kapcsolata minden helyzetben általánossá vált. De lehetséges, hogy e nyelvek fejlődésének első szakaszában az osztályjelző morféma szintén csak bizonyos mondattani helyzetben járult a főnévhez, és csak később terjedt el minden szókapcsolatban. Ha a japánban és a kínaiban e jelenség megerősödne, ami egyébként egyáltalában nem várható, s átterjedne a többi szókapcsolatra is, ahol főnevek szerepelnek, akkor máris kialakult az a stádium, amelyben a szudáni nyelvek jelenlegi fokozatukat megelőzően lehettek, és akkor csak egy lépés választaná el a kínait és a japánt a főnévtől függő szófajok egyeztetésétől, vagyis a genus megszületésétől. Persze ezzel a szóban forgó nyelvek alkata gyökeresen megváltoznék.

A számlálószóknak a genusszal való analógiáját HJELMSLEV (Animé 156–7) is megállapítja.

Az említett afrikai és ausztráliai nyelvekben a genus létrejöttét még egy, de igen fontos tényező idézte elő: a kongruencia kialakulása, nem beszélve arról, hogy ez utóbbi nyelvekben az osztályragok minden kapcsolatban járulékait

alkotják a főnévnek. Egyeztetés nélkül genus kategóriájáról e nyelvekben nem beszélhetnénk. Ha a kongruencia hiányoznék, akkor lehetnének névszói osztályok, amelyek azonosak volnának az indogermán tőkülönbséggel vagy akár a mai finn nyelv főnévi töveinek különbségével, de ezek önmagukban kongruencia nélkül nem alkotnak genuskülönbséget.

Arra is rá kell mutatnunk, hogy az egyeztetés sem mindig elegendő ismérve a nem megkülönböztetésének. Ha a kongruáló szófajnak csak egy alakrendszere van, a casust és numerust jelezni tudja, de a genust nem. A finn nyelvben, egyesek szerint indogermán hatásra, ilyen kongruencia keletkezett (*hyvä isä — hyvän isän — hyvältä isältä*), sőt a magyarban is megvannak a nyomai a mutatónévmásnál (*ez a ház, ezt a házat, ebből a házból*). De e nyelvekben, akárcsak az indogermán egyalakú mellékneveknél, egy paradigmarendszer van, s ezért a genuskülönbséget nem tudja jelezni.

A névszói osztályok megléte kongruencia nélkül szintén nem jelenti azt, hogy a nyelvben megvan a genus kategóriája, de megkönnyíti a lehetőségét a kongruencia kifejlődésének. A ráhangzásszerű egyeztetés feltehetőleg akkor keletkezik, ha a főnévnek nem sokfajta, hanem aránylag kevésszámú, jól elkülönülő végződése van. Az osztályrag nélküli főnév az afrikai és ausztráliai nyelvekben igen heterogén hangvégzodésekkel rendelkezett. Ezeket az osztályragok néhány típusba tömörítették. A néhány tagból álló, gyakran, váltokozva ismétlődő végződésrendszer most már képes volt analógiás hatást kifejteni a függő mondatrészek végződésére is. A kevésszámú főnévi végződéstípus tehát az egyeztetés létrejöttének előfeltétele valamennyi nyelvben. Az indogermán alapnyelvben hasonlóképpen a viszonylag nem nagyszámú, tövek szerint elkülönült casusvégződés lehetővé tette az egyeztetés létrejöttét.

Amint látjuk, az értékmegkülönböztetés az első benyomás ellenére sem játszott közvetlen szerepet az afrikai és ausztráliai nyelvek nemi elkülönülésében, de jelentősége az volt, hogy létrehozva a névszói osztályok kezdetben csupán lexikai jellegű tagozódását, típusokba tömörítette a főnevek végződéseit, s aztán a nyelvek alaktani formáló erői megtették a magukét: szintaktikai jellegű egyeztetést eredményeztek. A folyamat döntő láncszeme azonban nem maga az osztálytagozódás, hanem a végződéstípusok kialakítása és az egyeztetés. Ha ez más úton is megtörténhetik, nemcsak az osztálytagozódás útján, mint például az indogermán nyelvekben, akkor is genuskülönbség keletkezhetik.

(Folytatjuk)

FODOR ISTVÁN